

Institutioneel ontwerp:
relict, revival of revisie

INHOUD

Inleiding 6

Institutioneel ontwerpen her-zien 12

*Naar nieuwe designbenaderingen
voor de netwerksamenleving*

MICHIEL SCHWARZ

De kunst van het kijken 42

NEXT ARCHITECTS

BART REUSER EN MARIJN SCHENK

Het institutioneel ontwerp als geheugen 56

*Rondetafelgesprek over de ontwerp-
functie van het landsbestuur*

FRED FEDDES

Institutioneel ontwerp: *relict, revival of revisie*

Inleiding

Aan het begin van het nieuwe jaar willen wij uw aandacht vragen voor de stand van het institutioneel ontwerp, en daarmee voor de zorg van de overheid voor het ruimtelijk ontwerp. Wij zien hier twee ontwikkelingen die ogenschijnlijk in tegengestelde richtingen gaan.

Enerzijds heeft het ruimtelijk ontwerp sterk aan betekenis gewonnen. Architectuur, stedenbouw, landschapsarchitectuur en infrastructuur staan in de belangstelling, mede dankzij de drie architectuurnota's die het Rijk sinds 1990 heeft uitgebracht. Ook tal van andere notities over ruimtelijke kwaliteit, cultuurhistorie en landschap dragen hieraan bij, evenals de toenemende zorg voor een goede inpassing van infrastructuur.

Anderzijds heeft het Rijk veel bevoegdheden en activiteiten overgedragen aan provincies en gemeenten, dan wel overgelaten aan het particulier initiatief.

Ook het institutioneel ontwerp deelt in het streven naar een slankere overheid die zich tot haar kerntaken beperkt. De vroegere overheidsbemoeyenis met het zorgvuldige ontwerp – 'van postzegel tot polder', zoals het verderop zal heten – is nu meer en meer op afstand geplaatst. Rijksdiensten, gemeenten en provincies hebben minder dan voorheen ontwerpende deskundigheid in eigen huis, en schakelen wanneer nodig externe ontwerpers in.

Deze dubbele beweging roept vragen op over de staat, het geheugen en de toekomst van het institutioneel ontwerp. Het College van Rijksadviseurs legt deze vragen, en voorzichtige aanzetten tot antwoorden, graag aan u voor. Het gaat ons niet om de al vaak gestelde kwestie wat de (rijks)overheid niet meer behoort te doen, maar om wat ze wel blijvend kan en moet doen.

Het initiatief hiertoe kwam van de Rijksadviseur voor het Landschap, Dirk Sijmons, die de fluctuaties van het institutioneel ontwerp ook in zijn eigen loopbaan heeft ervaren. Het College heeft het initiatief omarmd en in de Agenda 2005 een prominente plek gegeven. De gedachtevorming over dit onderwerp dient tevens als een vooronderzoek voor het advies over het rijksarchitectuurbeleid dat het College momenteel in opdracht van het kabinet voorbereidt in aanvulling op het Actieprogramma Ruimte en Cultuur.

In deze publicatie treft u allereerst een essay van Michiel Schwarz aan, waarin hij verkent welke strategieën het institutioneel ontwerp in de netwerksamenleving kan kiezen. Vervolgens schetsen Bart Reuser en Marijn Schenk (NEXT architects) vanuit hun ontwerppraktijk aan welke verwachtingen de ontwerper op rijksniveau zou moeten voldoen. Ten slotte doet Fred Feddes verslag van een rondetafelgesprek met enkele prominente ontwerpers 'met een warm hart voor de publieke zaak'. Zij vertegenwoordigen in dit drieluik het geheugen van de ruimtelijke ontwerpdiscipline, en zij benutten dit geheugen om de huidige situatie in een langetermijnperspectief te plaatsen. Ook zetten zij vraagtekens bij de verhouding tussen inhoudelijke kennis en management binnen het overheidsapparaat.

Het College van Rijksadviseurs dankt de auteurs en de deelnemers van het rondetafelgesprek voor hun inspirerende bijdragen. U bent van harte uitgenodigd hierin een aanzet te zien voor een vakdebat dat nog lang vruchtbaar en rumoerig mag voortgaan. Uiteraard maken wij graag van de gelegenheid gebruik om u onze beste wensen voor 2006 over te brengen.

Januari 2006

Rijksbouwmeester

ir. Mels Crouwel

Rijksadviseur voor het Landschap

ir. Dirk Sijmons

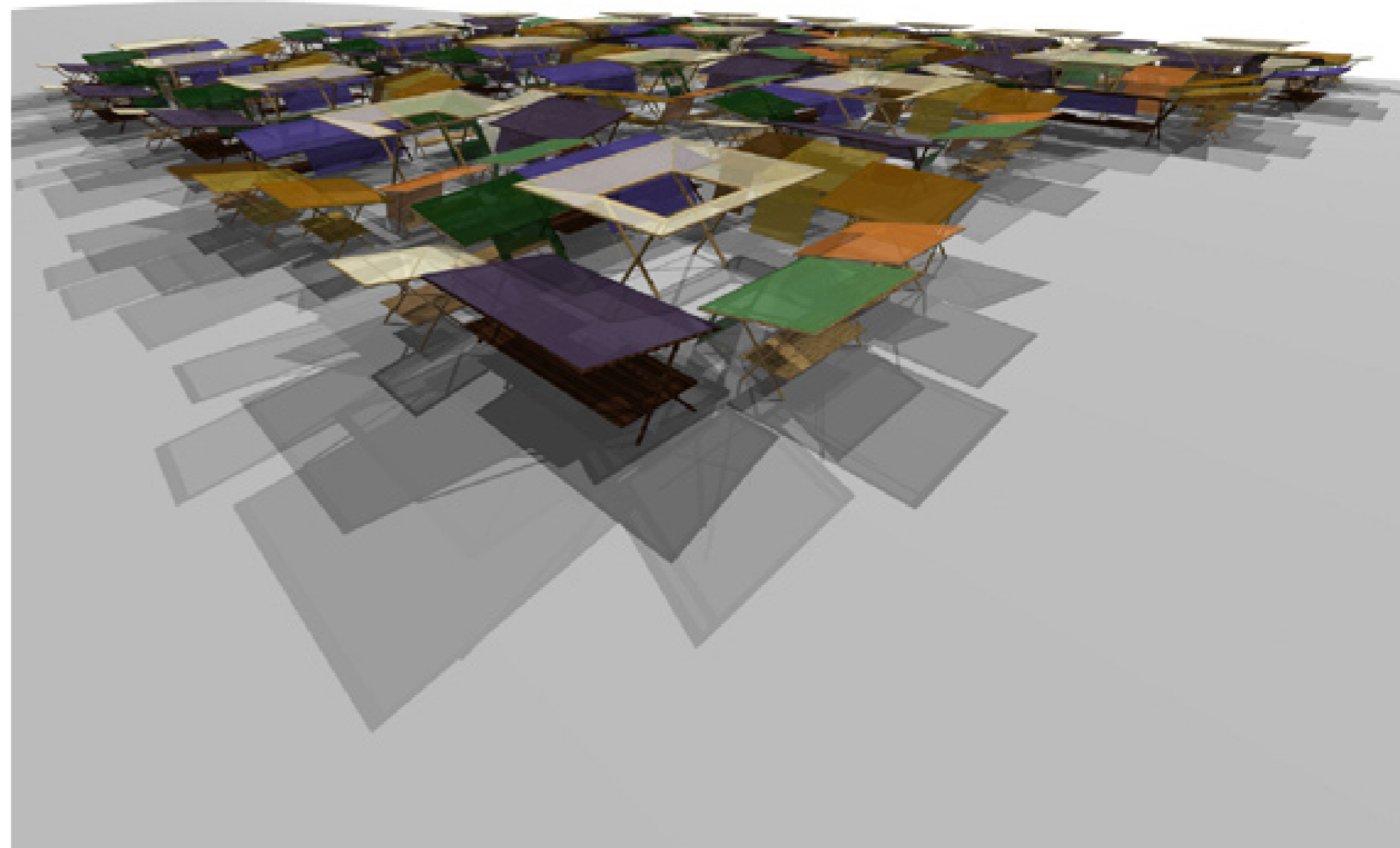
Rijksadviseur Infrastructuur

prof. ir. Jan Brouwer

Rijksadviseur voor het Cultureel Erfgoed

prof. drs. Fons Asselbergs

SOEK
VOORSTEL VOOR ROTTERDAMSE MARKT
PERSPECTIVISCH AANZICHT
DRÉ WAPENAAR, 2005

Institutioneel ontwerpen her-zien *Naar nieuwe design- benaderingen voor de netwerksamenleving*

MICHEL SCHWARZ

Ingang

De rijksoverheid heeft zich op vele schaalniveaus bemoeid met vormgeving, van de vierkante centimeters van postzegels en bankbiljetten tot en met duizenden kilometers wegen, spoorwegen en kanalen, tienduizenden hectaren polders en miljoenen woningen. Vanuit het perspectief van het ruimtelijk vakgebied lijken vooral die grote opgaven relevant: stedenbouw, landinrichting, waterbeheer, natuur, infrastructuur, recreatie. Toch begint dit essay, bij wijze van ingang, bij de kleinste in de rij, de postzegel.

De postzegel staat hier voor de bemoeienis die het Rijk vroeger via het staatsbedrijf der PTT had met de vormgeving van post- en telegraafkantoren, brievenbussen, telefooncellen, telefoonboeken, giro-enveloppen, bestelautootjes in rood en groen, de logistiek van de posterijen, en tal van andere markeringen in ieders dagelijkse leven. Het postkantoor was niet alleen een tastbaar gebouw, het was ook – veel minder zichtbaar – een knoop in een wereldomspannend web van verbindingen. Vanuit het postkantoor bij u om de hoek konden telegrammen, brieven, telefoongesprekken en betalingsopdrachten over de hele wereld gaan, en ze konden er ook terugkomen. Dat gaf een bijzondere betekenis aan het postkantoor, de brievenbus en de telefooncel en aan hun plaats in het dorp of de stadswijk. Ze vormen een eigen ruimtelijk patroon, en overal waar ze staan drukken ze uit dat deze plaats en deze gemeenschap niet alleen in zichzelf bestaat, maar aangesloten is op een veel groter en oneindig verfijnd netwerk. Het verbaast niet dat de overheid deze ‘knopen’ wilde benadrukken met een markant en zorgvuldig ontwerp.

Het postkantoor is een historisch voorbeeld van wat tegenwoordig een ‘space of flows’ wordt genoemd: een ruimte die haar betekenis ontleent aan de netwerken waarvan ze deel uitmaakt. De ‘space of flows’ staat tegenover de ‘space of places’, de plaatsgebonden ruimte waaraan ruimtelijk ontwerpers traditioneel in eerste instantie denken. In dit essay zal ik mij vooral richten op de ‘space of flows’ en op de zeer ingrijpende veranderingen die zich hier voltrekken. Het postkantoor kunnen we met terugwerkende kracht een ‘interface’ noemen.

Met dit ICT-begrip bedoelen we een intermediair of een koppeling die twee systemen met elkaar laat communiceren, maar ook de manier waarop de gebruiker met het systeem communiceert (bij een computer: opdrachten intypen, op icoontjes klikken), en zelfs het ‘gezicht’ van een programma of systeem. Zo is het ‘bureaublad’ op een computer een interface omdat het de interactie met de gebruiker vormgeeft.¹ Het begrip is niet alleen bruikbaar voor computersystemen; in feite is ook het postkantoor, de brievenbus of de telefooncel een interface tussen mens en communicatiesysteem.

Maar het postkantoor is inmiddels een hopeloos verouderd voorbeeld van een netwerkknoop of een interface waarop het institutioneel ontwerp zich richt – en dat niet alleen doordat de postkasten, de telefonie en de girodienst zijn geprivatiseerd.

Immers, dankzij draadloze en mobiele communicatienetwerken, internet, digitalisering en mondialisering kan iedereen op iedere plaats vrijwel alles doen waarvoor vroeger een postkantoor nodig was. Het postkantoor als beleidvolle knoop lijkt op te lossen of te verdampen. Veel postkantoren zijn opgeheven, en voor zover ze blijven bestaan zijn ze steeds minder als bijzondere plaatsen te onderscheiden; het zijn hoekjes in Bruna-winkels geworden. Iets vergelijkbaars gebeurt met de telefooncel. In 2000 telde Nederland nog 18.500 cellen, ruim één cel per 1.000 inwoners, maar sindsdien brengt de KPN de dichtheid in hoog tempo terug tot het wettelijk verplichte minimum van één per 5.000 inwoners.² In dezelfde periode groeide het aantal mobiele telefoons van 8,6 miljoen tot 16,4 miljoen; sinds maart 2005 heeft Nederland meer mobieltjes dan inwoners.³ En wie herinnert zich dat de eerste pinautomaat pas in 1989 werd geïnstalleerd, en dat we daarvoor binnen in het postkantoor of de bank in de rij moesten staan om geld te halen?

Deze cijfers geven een indicatie van de radicale veranderingen die de ‘space of flows’ ondergaat onder invloed van de informatietechnologie. De vaste ankers en boeien van de post en de telefoon, die in essentie nog uit de 19de eeuw stammen, worden weggespoeld door een veelvoud aan mailboxen en mobieltjes.

Dat schept nieuwe communicatiemogelijkheden en het heeft ingrijpende ruimtelijke effecten. De bijzondere interface-betekenis die sommige knooppunten hadden, valt weg als iedere plaats dezelfde betekenis kan krijgen. Zoals designkenner John Thackara schrijft: ‘Wireless access to the Internet increasingly renders the whole city – not just its buildings, equipment and furniture – an interface.’⁴

Het betekent ook dat het institutioneel ontwerp oude vertrouwde opgaven verliest. Daarvoor komen nieuwe opgaven in de plaats, en de noodzaak om onze ontwerpstrategieën te herijken. Ik zal in dit essay trachten een aantal van deze opgaven te schetsen. Het essay gaat dus niet over ontwerpende bemoeienis van de overheid met de waterstaat, en evenmin over de fysieke infrastructuur van auto-, spoor- en waterwegen. Het gaat wél over de ruimtelijke en culturele implicaties van de ‘media-infrastructuur’. Anders gesteld: hoe moeten we nadenken over ontwerpen als overheidsverantwoordelijkheid in de zogeheten netwerksamenleving?

De transformatie van de stad tot cybercity

Netwerken waren er altijd al, evenals knopen en interfaces, ook al heetten ze tot voor kort niet zo. Denk aan oude handelsroutes met hun kruispunten, herbergen en beurzen, verdedigingslinies, aan de fijnvertakte infrastructuur van de rooms-katholieke kerk, aan de contacten tussen geleerden, kunstenaars en universiteiten. Maar de hedendaagse netwerken zijn onvergelijkbaar omvatter, dichter en sneller. Dat geldt niet alleen voor mail en mobiel, maar ook voor de immense financiële stromen die over de wereld gaan (het ‘flitskapitaal’ van de valutahandel), voor productie- en consumptieketens, handel, hoge en lage cultuur, modes, enzovoorts. De infrastructuur van communicatie en informatiestromen is minstens zo belangrijk voor onze levenswijze en ons economisch functioneren als de fysieke infrastructuur. We leven tegenwoordig – zoals sociale wetenschappers als Castells ons hebben getoond – in een ‘netwerksamenleving’.⁵

De netwerken waarin we functioneren zijn fundamenteel grenzeloos en plaats-

loos; ze strekken zich over de hele wereld uit. Ze zorgen ervoor dat ontwikkelingen op lokale en mondiale schaal elkaar steeds sterker raken. Het ‘lokale’ verandert van karakter, in een proces dat ik elders ‘de mondialisering van het lokale’ heb genoemd.⁶ Ook allerlei schaalniveaus tussen lokaal en mondiaal raken met elkaar vermengd; denk aan migranten of expats die ver van hun geboortegrond via de satelliet aangesloten blijven op de eigen vertrouwde tv-cultuur.

De netwerksamenleving is daarnaast een door en door stedelijke samenleving. Wie ‘de stad’ of ‘verstedelijking’ wil definiëren, kan onmogelijk nog om de stuwende kracht van de infrastructuur (transport, communicatie) heen. In het urbane landschap wordt de invloed zichtbaar van de informatie- en netwerksamenleving op het karakter van de ruimtelijke geografie en onze leefwereld. Informatienetwerken, mobiele telefoons en draadloze internetomgevingen veranderen het gebruik en de ervaring van een gelokaliseerde ruimte van de stad. Onze omgang met ruimte en tijd wordt anders.⁷

De stad is niet langer een begrensde geometrische locatie; ook het ‘stedelijke’ is in veel opzichten grenzeloos en zelfs plaatsloos. Het urbane landschap strekt zich uit tot ver buiten de traditionele stadsgrenzen. Ook buiten de formele stadsgrenzen vinden we de sporen van de urbane werkelijkheid, in de vorm van forenzen, toeristen, telewerkers, de media en de urbanisatie van lifestyles.⁸ Dankzij de zichtbare en de onzichtbare infrastructuur is het stedelijke overal; er zijn nauwelijks plaatsen op aarde te vinden die nog volledig vrij zijn van stedelijke invloed. Installeer een gsm-antenne in een dorp, en daarmee is het dorp onmiddellijk een graadje sterker geurbaniseerd. Het dorp wordt een beetje meer stad, alleen al door de aansluiting op het wereldwijde mobiele-telefoonnet.

Om deze transformatie in de geschiedenis van de stad te kenschetsen, is het begrip ‘cybercity’ bedacht. Maar de stad is, behalve cyberstad, ook nog altijd een plaats. Ze is een fysieke plek én een plaats waar de niet-fysieke stromen van communicatie en mobiliteit samenkomen. Als we spreken over de ‘stedelijke

ervaring’, dan bestaat die niet uit het een of uit het ander, maar uit beide.

Fysieke en niet-fysieke ervaringen lopen door elkaar. We begeven ons in een concrete, materiële omgeving, maar zijn tegelijkertijd omgeven door onzichtbare mobiele netwerken en communicatieverbindingen die de hele wereld bestrijken, en voelen de veiligheidscamera’s die naar ons kijken.

De digitale infrastructuur mag dan vaak onzichtbaar zijn, ze maakt wel onderdeel uit van de situatie die we in de echte wereld tegenkomen. Dit dubbelzinnige karakter van de stedelijke ervaring wordt mooi geïllustreerd door de verkenningstocht die informatieadviseur Bert Mulder in 2005 maakte over het Noordeinde in Den Haag. Het was ogenschijnlijk een eenvoudige stadswandeling die Mulder maakte in opdracht van kunstcentrum Stroom, maar intussen maakte hij aan de hand van een kaart duidelijk op welke wijze de straat verbonden was met allerlei fysieke en mediale netwerken.⁹ Het Noordeinde zit boordevol stromen, kruispunten en verbindingen: denk aan de gsm-, umts- en wifi-netwerken, de telefoon-, televisie- en internetkabels, de parkeermeters en winkelkassa’s die online verbonden zijn met hun beheerders, de bewakingscamera’s die weer in contact staan met mobiele telefoons en computers, en dit alles nog afgezien van de individuele websites van de aan deze straat gevestigde bedrijven die hun producten en diensten online aanbieden.

In de stad komen zo de plaatsgebonden ruimte en de ruimte van netwerken samen: de ‘space of places’ en de ‘space of flows’. Deze termen zijn van Manuel Castells, uit zijn befaamde analyse van de netwerksamenleving.¹⁰ Bij de eerste is het de lokale plaats die de kern vormt van onze activiteiten en onze ervaringen; bij de tweede gaat het om de interactieve (communicatie)netwerken die geografisch uit elkaar liggende locaties met elkaar verbinden.¹¹

De Britse geograaf Stephen Graham benadrukt de verbanden tussen deze twee domeinen van plaatselijkheid.¹² In zijn analyse smelten de ‘space of flows’ en de ‘space of places’ samen in de nieuwe stedelijke leefwereld. Het gaat om het samenspel tussen ‘stromen’ en ‘plaatsen’. Nieuwe technologieën vermengen zich met de oude vertrouwde infrastructuren en genereren nieuwe. Deze ver-

wevenheid tussen de ‘space of places’ en de ‘space of flows’ is steeds meer bepalend voor onze hedendaagse leefwereld en ruimtelijke omgeving. De mediaomgeving wordt de stedelijke omgeving – en andersom.

Zo’n relatie tussen technologische en culturele verandering is niets nieuws in de sociale geschiedenis van de technologie. Het is een kenmerk voor de ontwikkeling van de moderne technologische cultuur.¹³ De stoommachine, de elektriciteit, de lift, de auto, de televisie: technologische doorbraken hebben ook eerder tot sociale, culturele en ruimtelijke aardverschuivingen geleid. Ze hebben onze leefwereld, ons gedrag en onze ervaringen veranderd. Zo ook met de nieuwe media-infrastructuur. In het digitale tijdperk vormen de technologieën van wifi, mobiele telefoons, elektronische camera’s, hogesnelheidslijnen en internetconnecties samen een ‘media-ecologie’. Ze bewerkstelligen een ‘medialisering’ van de stedelijke omgevingen en stedelijke ervaringen. Oftewel, in de woorden van Graham, een ‘re-mediation of urban life’.

Deze transformatie van de stad tot cyberstad is een ontwikkeling waar het ruimtelijk ontwerp niet omheen kan. Het denken over institutioneel ontwerpen kan niet beperkt blijven tot het vormgeven van het ‘urbane landschap’ in termen van gebouwen, ruimtelijke infrastructuur en fysieke locaties; we zullen ook de implicaties van de ‘media-infrastructuur’ mee moeten nemen in de ontwerpopgaven, concepten en ontwerpstrategieën. ‘De stad’ en ‘digitale media’ zijn geen gescheiden domeinen, maar vormen één domein. De fysieke ruimte en de ‘stromen’ moeten beide worden vormgegeven, bij voorkeur in onderlinge samenhang. Dat is de basis voor de zoektocht naar nieuwe ontwerpstrategieën.

Naar een andere ontwerphouding

De netwerksamenleving stelt het institutioneel ontwerpen voor nieuwe opgaven. De stad-als-cyberstad vereist dat we bij de vormgeving van de ruimte en onze leefomgeving expliciet moeten nadenken over hoe de ‘space of flows’ en de ‘space of places’ op elkaar ingrijpen. Als dit het toekomstbeeld is voor de (ruimtelijke) vormgeving in de netwerksamenleving, zullen we ons perspectief voor ‘institutioneel ontwerpen’ moeten bijstellen. We hebben een andere ont-

werphouding nodig dan voorheen. Vertrouwde fysiek-geografisch bepaalde ontwerpbenaderingen komen ter discussie te staan. We moeten op zoek naar nieuwe concepten en benaderingen.

Eerder signaleerde Luuk Boelens al de noodzaak van deze heroriëntatie: ‘Het opmerkelijke is dat in de vigerende stedenbouw en planologie nog vooral vanuit het territoire en de geografie wordt gedacht. Het gebruikte vocabulaire, de concepten en instrumenten van de ruimtelijke disciplines vertrekken nog steeds en vooral vanuit een traditioneel gebonden begrip van ruimte en tijd.’¹⁴ Het is de vraag of we, nauwelijks zes jaar later, momenteel beter zijn toegerust voor institutioneel ontwerpen in de netwerksamenleving. De nieuwe ontwerphouding zal, in mijn optiek, in ieder geval aan drie voorwaarden moeten voldoen. In de eerste plaats heeft de ontwerper de opgave om de verhulde dimensies van deze transformatie in de netwerksamenleving bloot te leggen. Hij moet de aandacht niet alleen vestigen op de ‘zichtbare’ maar ook op de ‘onzichtbare’ stad, hoe lastig en abstract dat soms ook kan zijn. De ontwerper moet dus vat krijgen op de relatie tussen de zichtbare en de onzichtbare infrastructuur, tussen het materiële en het digitale, tussen plaats en stromen. Zoals zijn voorgangers ooit het postkantoor als ontwerpopgave definieerden, zo moet hij het huidige onzichtbare ‘stromenland’ inzichtelijk maken. Een voorbeeld als dat van het Noordeinde kan hier behulpzaam zijn.

In de tweede plaats moet de ontwerper beseffen dat de netwerksamenleving een andere ruimtelijke hiërarchie kent. In het verleden lag het zwaartepunt in het ruimtelijk ontwerp bij de fysieke ruimte oftewel de ‘space of places’. In de toekomst zal het ontwerp echter steeds sterker worden bepaald door de infrastructuren van informatie, diensten, goederen en personen. Toekomstige ontwerpstrategieën zullen moeten uitgaan van de dominantie van de ‘space of flows’. Het zijn in groeiende mate deze nieuwe stromen en interfaces die de identiteit van onze moderne leefomgeving bepalen. Het ontwerpen van plaatsen en van fysieke infrastructuur wordt niet minder belangrijk, maar daarbij moet de ontwerper zich voortaan nadrukkelijk afvragen hoe hun gebruik en hun ervaring zullen worden beïnvloed door mediale en communicatiestromen.

In de derde plaats kan de ontwerper niet blijven hangen in louter fysieke en functionalistische benaderingen die kenmerkend zijn voor veel historische planologische en architectonische ingrepen van de overheid. Het ontwerp-repertoire moet meer worden afgestemd op de media-infrastructuur en haar ruimtelijke gevolgen, op verschillende schaalniveaus.

De wisselwerking en verwevenheid tussen fysieke, plaatsgebonden factoren en de mediale ontwikkelingen onderstrepen bovendien het belang van integrale ontwerpbenaderingen. In de netwerksamenleving vervagen immers de scheidslijnen tussen traditionele categorieën als woningbouw, verkeer en vervoer, landschapsinrichting en telecommunicatie. Als we proberen deze domeinen te verbinden, kunnen we putten uit eerdere ervaringen met versnippering en integraliteit. Het debat over sectorale en integrale planvorming heeft in Nederland een rijke geschiedenis, bijvoorbeeld bij de inrichting van landschappelijke gebieden.¹⁵ Ook in het ruimtelijke ordeningsbeleid zijn nieuwe perspectieven geïntroduceerd die de fysieke en ruimtelijk-geografische dimensies overstegen, zoals de ‘culturele dimensie’ van de ontwerpvrage. Al deze kwesties worden in de context van de netwerksamenleving nog dringender. Niet alleen de fixatie op de fysieke plaatselijkheid van de ‘space of places’ staat ter discussie, maar ook de verhouding tussen ‘lokale’ ontwerpen en ‘mondiale’ ontwikkelingen, zoals bijvoorbeeld globalisering van leefstijlen en de letterlijke connecties met alomvattende mondiale communicatienetwerken. Deze ‘mondialisering van het lokale’ onderstreept opnieuw dat oude scheidslijnen vervagen en dat we met een andere blik naar (institutioneel) ontwerpen moeten kijken. Ook de notie van ‘lokaliteit’ moet in de context van de ‘space of flows’ worden onderzocht. Hiermee is het veranderde speelveld voor het institutioneel ontwerp geschetst. We staan aan het begin van een nieuwe fase, waarin zowel de context als de inhoud van planning en institutioneel ontwerp is verschoven. Dat vraagt om nieuwe ontwerpbenaderingen. De overheid moet een ontwerpagenda formuleren die is toegerust voor het institutioneel ontwerp in de netwerksamenleving.

Als eerste aanzet zal ik drie agendapunten schetsen, drie conceptuele noties van design. Ik stel voor om aan de hand hiervan te verkennen wat bovenstaande analyse kan betekenen voor de toekomst van institutioneel ontwerpen. Gezamenlijk geven ze een richting aan, een manier van kijken, voor de ontwikkeling van een strategische ontwerpagenda voor de overheid.

Knooppunten in het netwerk: *interface design*

In de netwerksamenleving wordt de moderne stad meer dan ooit een kruispunt. Of misschien beter: een oneindige verzameling van kruispunten die met elkaar verbonden zijn. De stad is een ruimte waar niet alleen wegen en straten elkaar kruisen, maar ook mobiliteitsstromen, communicatiekanalen en verschillende media. Mensen komen elkaar lokaal op een fysieke plek tegen, maar tegelijkertijd is de stad een knooppunt dat continu in verbinding staat met vele andere plekken in de wereld. De urbane ruimte is een locatie in een netwerk, minstens zoveel als een fysieke omgeving.

Ontwerpen op strategisch niveau zal in groeiende mate ermee rekening moeten houden dat talloze ontwikkelingen het karakter krijgen van een knoop in een netwerk dat langs vele lijnen is verbonden met andere locaties en niet-lokale ontwikkelingen. Een vliegveld zonder vliegroutes, toegangswegen en communicatiekanalen heeft geen betekenis. Als een supermarkt niet via fysieke transportlijnen en communicatiestromen met haar toeleveranciers verbonden is, kan ze niet opereren. In de netwerkmaatschappij gaat het steeds meer om het vormgeven van de ‘knopen’ in het netwerk, de plekken (fysiek en qua ervaring) waar ontwikkelingen elkaar kruisen en van waaruit verbindingen tot stand komen.

Het ontwerpen van knooppunten in netwerksamenleving vraagt om een benadering die de interface centraal stelt. Een designperspectief dat de vormgeving van de verbinding tussen delen van het netwerk als focus neemt. De kern ligt in het vormgeven van interrelaties: tussen fysieke objecten en gebruikers, tussen plaatsen en gemeenschappen, tussen media en degenen die er toegang tot hebben.

‘Interface design’ verschuift de aandacht van het ontwerpen van producten en fysieke infrastructuur naar verbindingen tussen verschillende elementen. Het maakt expliciet dat het ontwerp vooral ook moet gaan over het vormgeven van relaties tussen bijvoorbeeld fysieke en niet-fysieke dimensies van een plek. Ontwerpen voor ‘flows’ en niet enkel van ‘plaatsen’, gebouwen en producten wordt zo een expliciete opgave van ‘interface design’.

Ook een postkantoor is in essentie een knooppunt dat alleen maar kan functioneren bij gratie van de verbindingslijnen, in dit geval tussen gebruiker of zender en ontvanger. In de tijd dat er alleen briefpost bestond, was dat uiteraard ook al het geval. Maar in het tijdperk van elektronische post kan het postkantoor als fysieke plek alleen overleven als het zich profileert als kruispunt voor verschillende producten en diensten: postzegels, pakketdiensten, postbankieren, postbusdepot, vergunningen, overheidsformulieren, staatsloten en kantoorartikelen. Elk van die producten en diensten is op allerlei manieren verbonden met fysieke en niet-fysieke netwerken en infrastructuren. Hier is dit kruispunt historisch ontstaan. Maar vanuit het perspectief van ‘interface design’ zou het postkantoor herontworpen kunnen worden vanuit de vraag wat de unieke meerwaarde is van de combinatie van functies.

Een postkantoor is er voor iedereen. Maar niet alle knooppunten en verbindingen zijn zo egalitair in hun toegankelijkheid. Wie en wanneer er toegang heeft tot bepaalde netwerken is mede een kwestie van ontwerp. Achter iedere geografie van de (cyber)stad ligt een specifieke vormgeving. De technologie van de wifi-draadloze high-speed internetverbinding is een duidelijk voorbeeld. Op sommige plaatsen, zoals moderne luchthavens, vormt deze technologie inmiddels een deel van de ruimtelijke geografie; op andere plaatsen, zoals achterstandswijken, is ze juist afwezig. De technologische systemen zelf zijn ontworpen (vaak door private partijen), maar de interfaces naar gebruikers c.q. burgers zijn niet of nauwelijks bewust vormgegeven. In dit verband wijst Graham op de snelle groei aan ‘premium connections’ zoals breedband telecommunicatie en private high-speed transportsystemen tussen stad en vlieg-

veld, maar ook selectieve toegang tot beveiligde shopping malls.¹⁶

De geografen Graham en Marvin waarschuwen ontwerpers ervoor dat er een groeiende kloof dreigt te ontstaan tussen de mensen die toegang hebben tot de infrastructuren van de ‘space of flows’ en de vrije keuze om ze te gebruiken, en degenen die gemarginaliseerd worden doordat ze deze toegang en keuzen ontberen. Zo ontstaat een onevenredige ‘versplinterde’ vorm van stedelijk ontwerpen, ‘splintering urbanism’.¹⁷ In het verleden, zo betoogt Graham, had iedereen gelijke toegang tot de snelwegen – fysieke en elektronische – maar in de nieuwe infrastructurele ontwerpen is dat steeds minder het geval als gevolg van commercialisering, liberalisering en bepaalde vormen van regulering (tolwegen bijvoorbeeld). Achter deze sociaal ongelijke versplintering ligt een bepaald vormgevings- en planningsperspectief, waarbij infrastructuren als transport, communicatie of energie min of meer als afzonderlijke maatschappelijke diensten en ervaringen zijn ontworpen en geïnstitutionaliseerd. Daarmee is meteen de rol van de overheid en institutioneel ontwerpen aangegeven. Met name in het publieke domein zijn de verbindingen tussen verschillende ontwerpelementen cruciaal, omdat juist de samenhang de kwaliteit ervan bepaalt. De overheid heeft in het ontwerpen een belangrijke rol te spelen, omdat geen andere partij verantwoordelijkheid kan nemen voor het geheel. Alleen de overheid kan de publiek-maatschappelijke dimensies van infrastructurele ontwerpen bewaken en aandacht besteden aan de verbindingen, de interfaces, tussen verschillende ruimtelijke en niet-ruimtelijke aspecten die *in toto* onze leefomgeving bepalen.

Institutioneel ontwerpen van interfaces

De ‘versplintering’ van de stedelijke leefwereld in de context van de netwerksamenleving is symptomatisch voor het gebrek aan aandacht voor de samenhang in ontwerpen voor de ruimte en ruimtelijke kwaliteiten. Hier ligt een expliciete rol voor de overheid, vanuit haar verantwoordelijkheid voor het publieke domein. Maar ook de vormgevingsstrategieën van de overheid zijn ‘versplinterd’: zie de rolverdeling tussen private en publieke partijen, zie de verkokerde

institutionalisering van verschillende aspecten van de ruimtelijke ontwerp-opgave in Nederland.

Dat is op zichzelf niet nieuw. Veel van de (ruimtelijke-)vormgevingsbenaderingen van de overheid in de afgelopen decennia werden gekenmerkt door een functionele scheiding tussen ontwerpgebieden. Het debat over de mate van integraliteit en samenhang tussen het natuur- en landschapsbeleid en het landbouw- en ruimtelijke orderingsbeleid is daarvan een voorbeeld. De afgelopen veertig jaar is het beleid heen en weer gegaan tussen sectorale en dan weer meer integrale benaderingen.¹⁸

In de ‘nieuwe wereld’ van de netwerksamenleving gaat het wellicht minder om een keuze tussen sectorale en integrale ontwerpinterventies dan om de verhoudingen tussen deze twee. De vraag is dan niet alleen hoe ontwerpen vanuit de verschillende sectoren en lagen zich tot elkaar verhouden, zoals de relatie tussen de vormgeving van de fysieke infrastructuur en die van het natuurlandschap. In essentie gaat het om een verschuiving naar een netwerkperspectief, waarin de interrelaties en verbindingen evenzeer moeten worden ontworpen als de afzonderlijke delen. Het vereist een vorm van ‘metadesign’ die naar de systemische verbanden kijkt. Dat is de nieuwe uitdaging.

Het karakter van de netwerksamenleving vraagt dus om een ontwerpbenadering die de interfaces en verhoudingen tussen de technologische en sociale, fysieke en niet-fysieke elementen in het netwerk centraal stelt. Het gaat verder dan het opeenstapelen van disciplines en domeinen. Het vereist dat we nadenken over vormen van ‘interface design’ en over het ontwerpen van structuren en omgevingen die deels infrastructureel, deels mediaal, deels technologisch en deels cultureel en sociaal zijn. En over hoe we de verbindingen ertussen kunnen vormgeven.

Een eerste stap is om binnen bestaande overheidspraktijken in institutioneel ontwerp te kijken waar er al sprake is van ‘interface design’. Welke verbanden worden al gelegd, bijvoorbeeld tussen de fysieke inrichting van de ruimte en het gebruik ervan en de ervaring van die ruimte? Verschillende soorten ontwerpers

zouden gezamenlijk concepten kunnen ontwikkelen die de ‘space of flows’ in kaart brengen en de verhouding met de fysieke infrastructuur en gebruikers onderzoeken. ‘Interface design’ zou zich, met verwijzing naar de zogenaamde lagenbenadering in het ruimtelijk beleid, nadrukkelijk kunnen richten op de verhouding en wisselwerking tussen verschillende ‘lagen’.¹⁹

Bij het organiseren van ‘interface design’ zal de departementale verkokering moeten worden vermeden. Ontwerpers, werkzaam in verschillende domeinen, zouden ontwerpprojecten kunnen formuleren waarbij de samenhang tussen factoren eerst wordt vormgegeven en vervolgens pas de ‘vertaling’ naar afzonderlijke (beleids)terreinen.

Bovenal betekent de aandacht voor ‘interface design’ binnen institutioneel ontwerpen een conceptuele perspectiefwisseling. Het institutionaliseren van ‘interface design’ impliceert een verschuiving van functionele naar meer conceptuele ontwerpprojecten. Willen we het ‘postkantoor van de toekomst’ ontwerpen, dan zullen we ons eerst moeten buigen over de (gewenste) kenmerken van ‘de posterijen’ die op het postkantoor moeten samenkomen, alsook hoe ze zich verhouden tot de rest van het netwerk. Pas in tweede instantie, als we het postkantoor-als-interface hebben ontworpen en gepositioneerd, kunnen we ons richten op de vormgeving van de verschillende elementen die daarvoor nodig zijn – de diensten, de producten, de beeldtaal, de architectuur en de inrichting.

Overlappen als nieuwe kernen: *crossover design*

De urbane omgeving is veel meer dan een optelsom van elementen en verbindingen. De stad is een ontmoetingsplaats, een kruispunt waar functies en betekenissen elkaar tegenkomen, door elkaar heen lopen en zich vermengen. De stad is een gebied van overlappen, een ‘crossover’-gebied, waar stromen van mensen, fysieke stromen, communicatiekanalen en de architectuur gezamenlijk de betekenis van de stedelijke ervaring bepalen. In termen van de netwerksamenleving is de urbane omgeving een centraal knooppunt, gekenmerkt door overlappen en crossovers tussen verschillende ontwikkelingen.

Een goed voorbeeld van dit perspectief is te vinden in het discours van de zogeheten creatieve stad. Een centraal punt in Richard Florida's analyse van succesvolle creatieve steden is dat daar culturele, economische, geografische, sociale en technologische factoren samenkomen.²⁰ Ook hier is de stad bovenal een kruispunt, een knoop waar verschillende ontwikkelingen bij elkaar komen en fuseren. De ontwerpogave verschuift naar het vormgeven van kruispunten in het netwerk, een proces dat met 'crossover design' kan worden aangeduid. Het belang van crossovers, de tussengebieden waar ontwikkelingen met elkaar verweven raken, kan worden geïllustreerd in de context van discussie over de 'creatieve industrie'. De opkomst van de zogenaamde creatieve industrie is zelf een teken van het veranderende 'landschap' in de netwerksamenleving. Een belangrijk kenmerk van de creatieve industrie is een proces van culturele convergentie. Daarmee doel ik op een groeiend aantal overlappingsen en kruisbestuivingen tussen ontwikkelingen die in het verleden uitsluitend zouden hebben plaatsgevonden in afzonderlijke sectoren van de maatschappij: de kunsten, 'de media', design, het wetenschappelijk onderzoek, de reclame, enzovoort.

Het netwerkarakter van de 'informatiesamenleving' is een belangrijke factor in deze ontwikkeling. Digitalisering vormt het hart van nieuwe dwarsverbanden tussen verschillende sectoren die tot ontwikkeling komen rond nieuwe vormen en praktijken. In de context van digitale media en cultuur wordt er gesproken van de ontwikkeling van 'e-cultuur', waarbij er nieuwe dwarsverbanden ontstaan tussen kunsten, media, informatievoorziening en cultureel erfgoed.²¹ Kenmerkend is het vervagen van grenzen, nieuwe kruisbestuivingen en tussenzones die ontwikkelingen in verschillende terreinen met elkaar verbinden.

In de context van het beleidsdebat over 'innovatie' kan het idee van het ontwerpen van crossovers eveneens een belangrijke rol spelen. Mijn stelling is dat juist op de crossovers tussen terreinen het grootste potentieel voor innovatie ligt. Op de overlappingsen ontstaan de nieuwe kernen (die vanuit de traditionele kijk in de periferie van disciplines en sectoren liggen). De essentie van de netwerk-

samenleving is dat er nieuwe connecties en dwarsverbanden ontstaan. In die context is de ruimtelijke planning niet meer los te zien van het beleid voor digitalisering, e-cultuur of industriële innovatie. De voorbeelden van de ontwikkeling van de cyberstad hebben aangetoond dat veel van de fenomenen in de vormgeving van de stedelijke omgeving in feite bestaan uit kruispunten. Het gaat dan niet meer om raakvlakken tussen ontwikkelingen, maar het met elkaar verweven raken ervan. Niet de som der delen, maar het product komt centraal te staan.

De kern van de 'creatieve stad' komt vanuit dit perspectief te liggen op die plaatsen waar crossovers en kruisbestuivingen mogelijk zijn. Deze nieuwe kruispunten ontstaan soms vanzelf, in andere gevallen moeten ze doelbewust ontworpen worden. Dat idee ligt bijvoorbeeld ten grondslag aan het beleid voor 'broedplaatsen' of een initiatief als Pakhuis De Zwijger in Amsterdam, waar de functies van medialab, podium, ontmoetingsplaats, kenniscentrum, restaurant, televisiestudio en webproducent worden gecombineerd. Voor de beleidsagenda houdt dit in dat het verbinden van verschillende ontwikkelingen binnen en rond de creatieve industrie een expliciete opgave wordt. Het is een ontwerpogave waar gezocht wordt naar strategieën waar 'kruispunten' worden vormgegeven. Met andere woorden, 'crossover design'.

Institutioneel ontwerpen van crossovers: *de overheid als regisseur*

Het idee van 'crossover design' is minder esoterisch binnen het debat over planning en ruimtelijke ordening dan het op het eerste gezicht lijkt. Het is een ontwerpstrategie die deels aansluit bij ideeën uit de culturele planologie, bijvoorbeeld in de stadsplanning en de vormgeving van de publieke ruimte. In relatie tot het publieke domein stellen Maarten Hajer en Arnold Reijndorp: 'de opdracht voor een nieuwe cultuurpolitieke interventie betreft het scheppen van raakvlakken tussen de verschillende [stedelijke] 'landschappen', [want] juist op deze raakvlakken kunnen nieuwe publieke domeinen ontstaan'.²² In breder verband vormt 'crossover design' een nieuwe focus voor institutioneel

ontwerpen waar verschillende vormen van ruimtelijke, culturele, architectonische planning worden verbonden – soms in de ruimtelijke geografie, soms in een conceptueel ontwerp.

In de context van innovatie en de creatieve stad gaat het daarbij bijvoorbeeld om het ontwerpen van nieuwe plaatsen, fysiek en conceptueel, waar samenwerkingen kunnen worden geënceneerd. Een voorbeeld van een dergelijk ontwerp is het ‘Creative London’-programma in Engeland, dat zich met name richt op de zogenoemde ‘Creative Hubs’.²³ Deze ‘creatieve kruispunten’ hebben als doel de creatieve industrie in Londen te katalyseren en te helpen realiseren. ‘Creative Hubs’ zijn centra die de kern vormen van lokale creatieve industriële ontwikkeling en creatieve gemeenschappen. In deze centra komen lokale initiatieven samen met bedrijven, onderwijsinstellingen en culturele instellingen. In de praktijk betekent dit een fysieke plek waar daadwerkelijk nieuwe activiteiten en experimenten kunnen plaatsvinden en nieuwe samenwerkingen kunnen ontstaan. Tegelijkertijd vormen ze het knooppunt in een breder netwerk van instellingen binnen en buiten de cultuursector. De opdracht van deze Creative Hubs is zowel breed als specifiek en behelst zowel het openstellen van werkplaatsruimte – broedplaatsen zouden we hier zeggen – als een aanspreekpunt voor lokale instellingen en bedrijven, het promoten van lokaal talent bijvoorbeeld bij onderzoeks- en onderwijsinstellingen.

De stadsstrategie die in Londen wordt gevolgd, is een combinatie van het matchen van verschillende partijen binnen en buiten de cultuursector en het regisseren van de nieuwe kruispunten waar ontmoetingen en samenwerkingen kunnen ontstaan. Ook hier omvat het ontwerp zowel fysieke, ruimtelijke aspecten, als het vormgeven van situaties en omgevingen waar concrete samenwerkingen zich kunnen vestigen. De ‘creatieve stad’ maakt nu expliciet deel van het nieuwe speelveld voor institutioneel ontwerpen. We zullen hier dus oog moeten hebben voor de nieuwe en potentiële creatieve connecties waar ontwikkelingen elkaar kruisen. Het impliceert de noodzaak om de ontwerpvrage te verbreden.

Kijken we naar de toekomstige ontwikkeling van institutioneel ontwerpen

vanuit de publieke sector, dan vormen projecten als ‘Creative London’ onderdeel van de ontwerpagenda. Soms beperkt dergelijk ‘crossover design’ zich tot het faciliteren of ensceneren van ontwikkelingen, in andere gevallen staat het centraal in de planologische of ruimtelijke ontwerpen van een stad of regio. Voor de overheid past een rol als regisseur.

Het institutioneel ontwerpen van crossovers begint bij het zichtbaar maken van de (mogelijke) kruispunten tussen verschillende ontwikkelingen en domeinen. Een interessant voorbeeld van ontwerponderzoek gericht op het herkennen van ‘kruispunten’ is het project ‘Sense of Place’ van de Rotterdamse gemeentelijke dienst Stedenbouw en Volkshuisvesting. De stedelijke ontwerpers ontwikkelden in dit project een zogenaamde ‘Atlas van de Culturele Ecologie van Rotterdam’.²⁴ De Atlas bestaat uit een serie kaarten van verschillende aspecten van de Rotterdamse cultuur, die als lagen over elkaar kunnen worden gelegd en in de vorm van een interactieve cd-rom met elkaar kunnen worden verbonden. Zo kan de kaart van het nachtleven over die van de culturele productie worden gelegd; of het multiculturele gehalte over de locaties van culturele evenementen; of de kaart met kennisinstellingen over die van de ontmoetingsplaatsen in de stad.

Op creatieve wijze zijn zo ‘kruispunten’ in beeld gebracht. Het is niet meer een optelsom van factoren en domeinen, maar een product ervan. Dat is de essentie van ‘crossovers’. De kracht van deze Atlas ligt niet alleen in de gekozen (nieuwe) categorieën om de stedelijke cultuur in kaart te brengen, maar tevens in het inzichtelijk maken van de verbindingen tussen verschillende factoren. De eerste stap is het zichtbaar maken van dergelijke crossovers. Vanuit deze manier van kijken zouden eveneens ontwerpen gemaakt kunnen worden waarbij de overlappingen tussen functies en betekenissen centraal staan.

‘Space of flows’ als ontwerpogave: *situation design*

Was het in het verleden gemakkelijker om ontwerpvrage eerst als fysieke ruimtelijke opdracht te benaderen en vervolgens allerlei infrastructuren toe te

voegen, in het tijdperk van de ‘space of flows’ is dat veelal problematisch. De kern van de vormgeving van de cyberstad is het verbinden van de niet-fysieke en de fysieke elementen binnen eenzelfde conceptueel kader en ontwerp-perspectief. De vormgeving van de ruimtelijke omgeving is onlosmakelijk verbonden met de vormgeving van de ervaringen van de gebruikers van de stad. Dat op zichzelf is niet nieuw, bijvoorbeeld in de architectuur en de (culturele) planologie. Wat de nieuwe context van de netwerksamenleving toevoegt, is de expliciete ontwerp-vraag om de ‘space of flows’ vorm te geven in relatie tot de meer traditionele fysieke ontwerpen.

De vormgeving van ‘space of flows’ zal voor een deel kunnen aansluiten bij het ontwerpdenken vanuit de culturele geografie. Daar is al enige tijd een verschuiving zichtbaar – om te beginnen in de analyses – van de functionaliteit van ‘ruimten’, naar die van ruimte als een stelsel van ‘plaatsen’. Van ‘space’ naar ‘place’. Centraal staat daarbij de wijze dat plaatsen verbonden zijn met levensstijl, met de omgang en ervaring van de plek, met culturele identiteiten. Er ontstaan nieuwe sociale samenhangen in bepaalde plekken en bepaalde situaties. In de netwerksamenleving, in de wereld van ‘flows’, moeten we nadenken over nieuwe notie van lokaliteit en hoe we die kunnen ontwerpen.

Designtheoreticus Ezio Manzini spreekt in dit verband van de opkomst van vormen van ‘cosmopolitan localism’. Deze nieuwe lokale plek wordt gekenmerkt door een nieuwe ‘sense of place’. In zijn woorden: ‘A place that is no longer an isolated entity, but a knot in a network. A place that emerges from a combination of small scale (the local roots of an activity), and its links with a wide ranging, open system of exchange and flow (which gives it its cosmopolitan character).’²⁵

Vanuit een dergelijk perspectief wordt, althans als beginpunt, geen onderscheid gemaakt tussen lokale of mondiale kenmerken, tussen plaatsen en stromen. De ontwerp-vraag verschuift van de afzonderlijke elementen in een bepaalde locatie, naar de kwaliteiten die het karakter van die locatie bepalen. De situatie zelf in al haar dimensies en gelaagdheid staat centraal, niet de verschillende bouwstenen. Plaatsen kunnen beter niet worden benaderd vanuit het idee dat we met

onze architectuur of vormgeving interveniëren in een (bestaande) plek, maar dat we ‘situaties’ ontwerpen.

In de wereld waar ‘stromen’ van mensen, informatie en dingen en hun interacties belangrijker zijn dan waar ze fysiek plaatsvinden, verandert ook de rol van design. Een mogelijke richting waar we ontwerpen in het tijdperk van ‘space of flows’ kunnen zoeken, wordt aangereikt door Thackara: ‘As designers we began to shift our thinking from a focus on buildings and objects to a concern with flows, rhythms, exchanges, transactions, and connections. Rather than to design things, (...) we started to think of ourselves as the designers of situations: activities, settings, happenings and encounters.’²⁶ Vanuit dit perspectief is het ‘vormgeven van situaties’ een vruchtbare ingang om na te denken over nieuwe ontwerpstrategieën in de context van de ‘netwerksamenleving’. Met andere woorden: ‘situation design’ als strategie in de volgende fase van institutioneel ontwerpen.

Wat dit kan betekenen, wordt duidelijk aan de hand van Bert Mulders eerdergenoemde wandeling over het Haagse Noordeinde. De ‘situatie’ in de straat bleek een product van verschillende soorten stromen, kruispunten en verbindingen, zowel fysiek als digitaal. Uiteraard is het Noordeinde nooit vanuit één ontwerp op één moment vormgegeven. Toch wordt met dit voorbeeld duidelijk dat we in de netwerksamenleving de ervaring van de plek in haar totaliteit moeten beschouwen. Onze ontwerpbenaderingen zouden vanuit eenzelfde integrale visie kunnen worden ontwikkeld. In vergelijking met traditionele ontwerpmodellen, waar de situatie van een plek element-voor-element wordt vormgegeven en ingevuld, zou dit een duidelijke verschuiving van perspectief betekenen. Ontwerpen van en niet in een situatie is hier het devies.

Het idee van ‘situation design’ is momenteel niet meer dan een conceptueel beginpunt. Wel markeert het op een andere manier hoe we in onze ontwerpstrategieën wellicht kunnen ontsnappen aan de fixatie op de fysieke architectuur en ruimtelijke ontwerpen. Ook vanuit het idee van ‘situation design’ is het gemakkelijker de aandacht te verschuiven naar niet-fysieke elementen.

En evenzo naar de verbindingen naar de vormgeving van sociale en culturele dimensies als betekenis, ervaringen, samenwerking met gebruikers. In plaats van te proberen het ontwerpen van ‘space of flows’ als aparte ‘laag’ toe te voegen aan meer conventionele ontwerpbenaderingen, beginnen we ergens anders, namelijk bij een ‘situatie’. Het is een pleidooi om verschillende dimensies vanaf het begin integraal en in hun samenhang in de ontwerpvrage mee te nemen.

Institutioneel ontwerpen met ‘situaties’ als vertrekpunt

‘Situation design’ biedt een aanzienlijke uitdaging voor institutioneel ontwerpen. Ten eerste impliceert het – wellicht nog meer dan bij de vorige twee ontwerpstrategieën – een interdisciplinair perspectief. Een eerste vereiste is dan ook dat ontwerpers vanuit verschillende disciplines en contexten gezamenlijk tot een probleemstelling komen. Zoals overigens in r&d-labs en denktanks in de private sector allang gebruikelijk is, zal de overheid veel meer moeten denken en opereren in projectteams, met daarin niet alleen verschillende disciplines maar ook verschillende typen ontwerpers en niet-ontwerpers. Wanneer we uitgaan van situaties, zullen verschillende actoren die in die situaties een rol spelen – gebruikers, burgers in het geval van situaties in het publieke domein – bij het ontwerpproces moeten worden betrokken. De overheid zou voor de ontwikkeling van ‘situation design’ projectteams kunnen formen. Daarbij spelen professionele ontwerpers, architecten en planners weliswaar een voorname rol, ze zijn niet meer de enige deelnemers in het vormgevingsproces. Bovendien vraagt een verschuiving in de richting van ‘situaties’ om het ontwikkelen van nieuwe ontwerp repertoires, die minder monomaan zijn gericht op fysieke uitkomsten en ruimtelijke oplossingen. Bij het ontwerpen van complexe systemen als ‘airport cities’ – waar allerlei materiële, menselijke en digitale stromen samenkomen – is een dergelijke ontwerpbenadering niet ongewoon. Het zou interessant zijn de lessen voor het ontwerpen van andere ontmoetingsplaatsen en kruispunten te onderzoeken in het kader van ‘situation design’.

Verder zou ‘situation design’ zijn beslag kunnen krijgen in het entameren vanuit de overheid voor ontwerpen-als-research en voor meer reflexieve ontwerp praktijken zoals ‘design research’, dat voorafgaat aan de (mogelijke) fysieke ontwerpen van de ruimte en dat daarvoor de kaders en kwaliteiten aangeeft. Design-als-research kan voor drie doelen worden ingezet: om de context van de ontwerpvrage bloot te leggen, om het ontwerp programma te ontwikkelen, en om de research als reflexief element in te zetten bij het ontwikkelen en het verkopen van een idee.²⁷

Naast de inhoudelijke heroriëntatie vormt een ontwerpbenadering als ‘situation design’ een institutionele uitdaging binnen de organisatie van de overheid. Gegeven het integrale en interdisciplinaire karakter van de bovengenoemde designperspectieven, zal het institutioneel ontwerpen de huidige departementale verkokering moeten overstijgen. Zoals bij elke vorm van succesvolle innovatie betekent inhoudelijke vernieuwing altijd organisatorische vernieuwing. Bij het organiseren van institutioneel ontwerpen zoals hierboven geschetst, zullen dan ook nieuwe werkvormen moeten worden ontwikkeld. Daarbij kan bijvoorbeeld worden gedacht aan ontwerp ateliers die relatief autonoom opereren zonder directe aansturing vanuit één departement. Maar mogelijk is er eerst behoefte aan ‘denktankachtige’ projectteams, die minder gericht zijn op het ontwerpen van concrete producten en zich meer richten op het experimenteren met nieuwe concepten van ‘metadesign’, die in verschillende contexten kunnen worden getest. Dergelijke projectteams zouden met ‘situaties’ als startpunt de verbindingen tussen verschillende schaalniveaus kunnen onderzoeken. Vooralsnog is het wellicht belangrijker om het debat over relevante ontwerpstrategieën te voeren, dan de illusie te hebben dat we van een analyse van de ‘nieuwe’ realiteit van de netwerksamenleving direct kunnen springen naar specifieke beleidsaanbevelingen en praktijken.

Uitgang

Dit essay begon met de postzegel en het postkantoor als netwerkknoop om de kenmerken van de netwerksamenleving aan te geven. Het Nederlandse institutioneel ontwerp wist in de afgelopen eeuw wel raad met deze opgaven; het ontwerp van onze postzegels, bankbiljetten, telefoonboeken en wat dies meer zij was wereldberoemd. Maar de samenleving is veranderd. De relatief grofmazige netwerken van de post zijn vervangen door een oneindig veel fijner en dichter weefsel met miljoenen individuele knooppjes. Bovendien zijn die knooppjes minder fysiek en zijn ze steeds meer zowel lokaal als mondiaal van aard. Dat slaat de bodem weg onder het netwerkgerelateerde ontwerp ‘oude stijl’, maar roept ook de vraag op naar de collectieve en institutionele dimensie van de nieuwe netwerksamenleving.

De verkenning van de ‘onzichtbare stad’ van de netwerksamenleving benadrukte het belang van de media-infrastructuur voor ons denken over toekomstig institutioneel ontwerpen. De grootste opgave is daarbij om ontwerpstrategieën te ontwikkelen die naast de fysieke ruimte van de ‘space of places’ om kunnen gaan met de stromen in de ‘space of flows’ die kenmerkend zijn voor de netwerksamenleving. De drie conceptuele perspectieven op design – rond interfaces, crossovers en situaties – maken duidelijk dat in het nieuwe speelveld een nieuwe fase aanbreekt voor het institutioneel ontwerpen. We kunnen deze nieuwe fase metaforisch kenschetsen als een transformatie van het postkantoor-als-gebouw naar het postkantoor-als-interface.

Niet alleen de inhoud van het ontwerpproces verandert, dat gebeurt ook met de positie van de ontwerper. Professionele ontwerpers, architecten en planologen zijn niet langer de enige relevante spelers op het veld. De gebruikers van de te ontwerpen plaatsen en ruimten zijn medespelers, en daarnaast moeten ruimtelijk ontwerpers leren overspelen met andersoortige ontwerpers. Het ‘spel’ dat ze spelen wordt in groeiende mate bepaald door connecties, dwarsverbanden, samenwerkingen, crossovers en coalities. De vorm van institutioneel ontwerpen van de toekomst zal dat moeten weerspiegelen.

Bij de vormgeving van de netwerksamenleving zullen ontwerpers en institutionele ontwerpteams binnen de overheid nieuwe posities moeten innemen, waarin zij minder afhankelijk zijn van sectorale beleidsterreinen en het keurslijf van departementale verkokering. De verbindingen tussen de verschillende schaalniveaus van ontwerpen moeten opnieuw worden doordacht. Hoe verhoudt de vormgeving van de ‘postzegels’ van de informatiesamenleving zich tot de ‘mondiale postkantoren’ van het internettijdperk? Om daadwerkelijk de media-infrastructuur van de ‘space of flows’ tezamen met de fysieke ‘space of places’ te kunnen vormgeven, zal het institutioneel ontwerpen wellicht anders moeten worden georganiseerd. De overheid zal voor institutioneel ontwerpen andere modellen en praktijken moeten ontwikkelen. Met de drie hier geschetste ontwerpstrategieën heeft dit essay een aanzet willen geven voor een inhoudelijk en beleidsmatig debat hierover. Het belang van zo’n vakdebat is, naar ik hoop, na het voorgaande voldoende duidelijk. Toch wil ik ten slotte nog enkele aanvullende redenen noemen voor deze gedachtevorming.

De herwaardering van institutioneel ontwerpen komt in een tijd dat design aan maatschappelijk belang wint. De aandacht voor ‘creatieve industrie’ en ‘creatieve steden’ en de recente beleidsnota ‘Cultuur en Economie’ zijn daarvan illustraties. Sociale wetenschappers voorzien een groeiende rol voor ‘cultuur’ als betekenisgever in de samenleving en onze leefomgeving. Design is daarbij een belangrijke *nexus* tussen het technologische en het sociale, tussen de fysieke wereld en de menselijke (ervarings)wereld. Ook hier ligt een belangrijke rol voor het ontwerpen van interfaces. Temeer reden om na te denken over verschillende noties van institutioneel ontwerpen.

Ontwerpen betekent keuzen maken. Met keuzen komt verantwoordelijkheid, maar keuzen impliceren tevens dat er alternatieve oplossingen bestaan. Op een fundamenteeler niveau kunnen we zelfs van inzicht verschillen over wat we überhaupt als ‘probleem’ en als ‘oplossing’ zien en erkennen.²⁸ Institutionele ontwerp vragen hebben zo gezien een ideologische lading; ze hebben alles van doen met hoe we de wereld zien en kunnen zien. Zo zijn we weer terug bij het

‘zichtbare’ en ‘onzichtbare’ landschap van de netwerksamenleving. Zichtbaarheid en onzichtbaarheid zijn geen neutrale begrippen. In onze politieke cultuur staat ‘transparantie’ in hoog aanzien, in tegenstelling tot ondoorzichtige keuzen, bijvoorbeeld in de onzichtbare settings van achterkamertjes-politiek. Wie in het openbaar verantwoordelijkheid neemt voor de ontwerpkeuzen in de netwerksamenleving is daarbij een wezenlijke vraag. Tegelijkertijd is een zeer groot deel van de essentiële bestanddelen van de informatiesamenleving volstrekt onzichtbaar – zonder dat er overigens veel mensen van wakker liggen. De digitale ontwikkelingen dringen door tot diep in het weefsel van onze leefomgeving. Mediatechnologieën worden steeds meer onderdeel van onze gewone leefwereld en praktijken. Mobiele telefoons, elektronische surveillancesystemen, internetterminals zijn alom aanwezig en worden zo’n ‘normaal’ deel van onze dagelijkse omgeving, dat we ze steeds minder zien. Maar terwijl ze uit onze bewuste blik verdwijnen, groeit hun belang als factor in het maken van onze leefomgeving. Dat onderstreept het belang van de ontwerpvrage vanuit de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de overheid. Aansluiting met de moderne netwerksamenleving vereist nieuwe benaderingen om onze leefwereld vorm te geven. ‘Openheid’ en ‘geslotenheid’ – begrippen met een ruimtelijke en architectonische maar óók een politieke connotatie – krijgen een heel nieuwe betekenis die nog lang niet volledig is verkend. De Canadese ontwerper Bruce Mau stelt dat ‘de geheime ambitie van design is om onzichtbaar te worden, om opgenomen in de cultuur, geabsorbeerd te worden in de achtergrond’.²⁹ Maar voor dat we de wereld (her)ontwerpen, moeten we die wereld eerst zichtbaar maken.

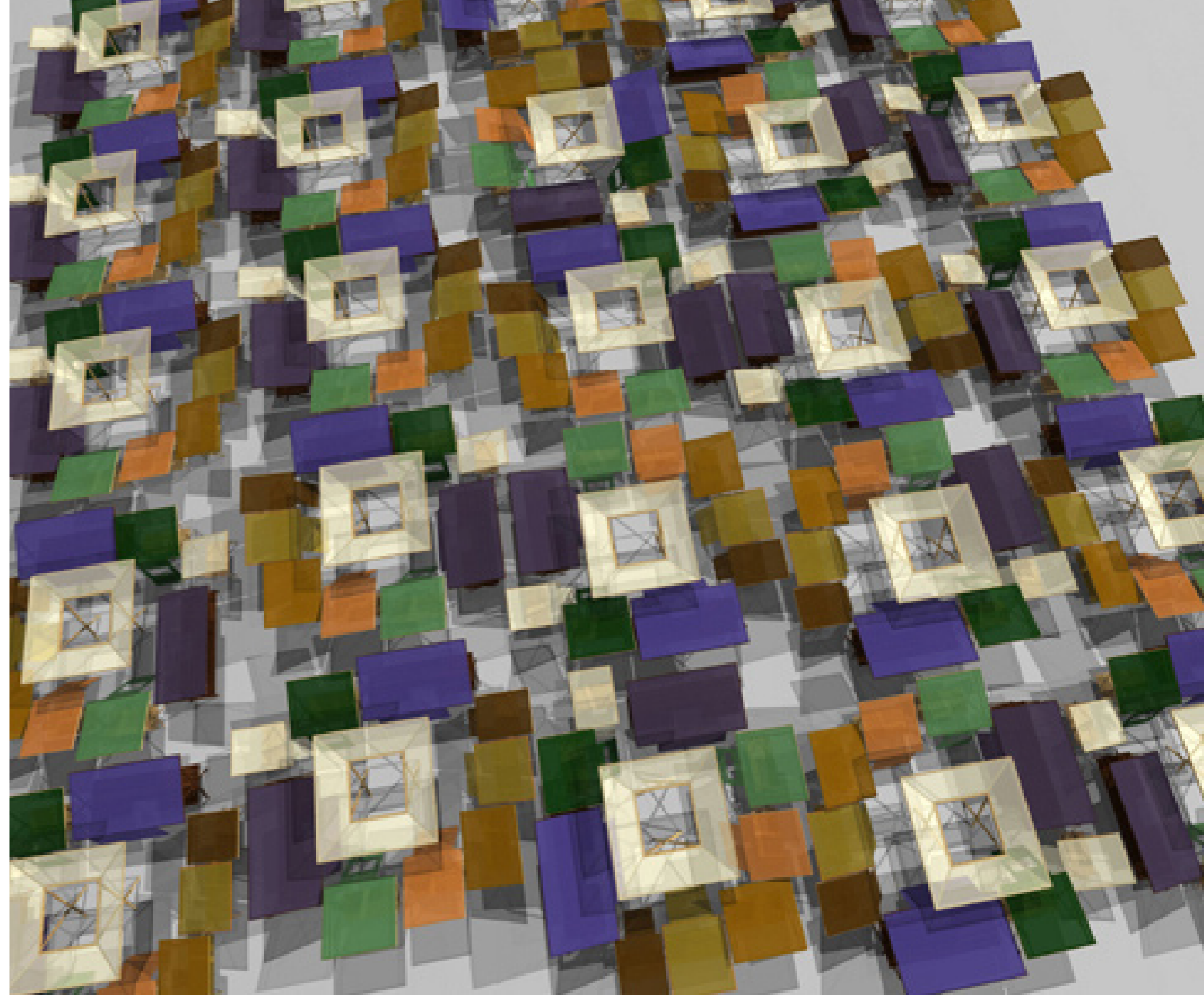
Met speciale dank aan Fred Feddes voor zijn inhoudelijke en redactionele bijdragen.

Dr. Michiel Schwarz is onafhankelijk adviseur op het terrein van de technologische cultuur en ‘cultural r&d’. Sinds 2004 is hij als hoofd ‘Forum’ betrokken bij de Design Academy Eindhoven. Hij was de afgelopen vier jaar onder andere kroonlid van de Raad voor Cultuur, waar hij onder meer het advies over e-Cultuur voorbereidde. Contact: mschwarz@xs4all.nl.

- 1 Zie Steven Johnson, *Interface Culture: How New Technology Transforms the Way We Create and Communicate* (New York: Basic Books, 1999).
- 2 'Meer telefoocellen verdwijnen', *NRC Handelsblad* 29 augustus 2000.
- 3 'Mobile penetration in the Netherlands over 100%', *Telecompaper Research Brief* 31 mei 2005. Zie: <http://www.telecompaper.nl/reports/reportdetails.aspx?id=R148>.
- 4 John Thackara, *In the Bubble: Designing in a Complex World* (Cambridge MA: MIT Press, 2005), p. 5.
- 5 Manuel Castells, *The Rise of the Network Society* (Oxford: Blackwell, 1996).
- 6 'De mondialisering van het lokale'. Serie publiekslezingen geprogrammeerd door Michiel Schwarz in opdracht van het Ruimtelijk Planbureau (De Balie, 2003 en 2004). Lezingen door Sharon Zukin, Stephen Graham, David Harvey, Arjun Appadurai en Rem Koolhaas. Zie de korte online inleiding: <http://www.debalie.nl/artikel.jsp?podiumid=salon&articleid=4286>.
- 7 Zie Jeremy Millar, Michiel Schwarz (red.), *Speed – Visions of an Accelerated Age* (Londen: Whitechapel Art Gallery/The Photographers' Gallery, 1998).
- 8 Ash Amin, Nigel Thrift, *Cities: Reimagining the Urban* (Cambridge, UK: Polity Press, 2002).
- 9 Bert Mulder, brochure stadswandeling 'De Digitale Stad', zaterdag 2 april 2005, i.h.k.v. *Urban Calibrator, Stroom Travels 2005* (Den Haag: Stroom hcbk, 2005).
- 10 Castells 1996, zie noot 5.
- 11 Manuel Castells, 'Space of Flows, Space of Places: Material for a Theory of Urbanism in the Information Age', in: Stephen Graham (red.), *The Cybercities Reader* (Londen: Routledge, 2004), p. 82-93.
- 12 Stephen Graham, Simon Marvin, *Splintering Urbanism: Networked Infrastructures, Technological Mobilities and the Urban Condition* (Londen: Routledge, 2001). Graham 2004, zie noot 11.
- 13 Michiel Schwarz, Rein Jansma (samenst.), *De technologische cultuur* (Amsterdam: De Balie, 1989).
- 14 Luuk Boelens (red.), *Nederland netwerkenland. Een inventarisatie van de nieuwe condities van planologie en stedenbouw* (Rotterdam: NAI Uitgevers, 2000).
- 15 Zie bijvoorbeeld Fred Feddes e.a., *Oorden van onthouding. Nieuwe natuur in verstedelijkend Nederland* (Rotterdam: NAI Uitgevers, 1998); en Gerrie Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkavelingen in Nederland* (Bussum: Uitgeverij Thoth, 2000).
- 16 Graham 2004, zie noot 11.
- 17 Graham & Marvin 2001, zie noot 12.
- 18 Zie bijvoorbeeld Rik de Visser, *Een halve eeuw landschapsbouw* (Wageningen: Uitgeverij Blauwdruk, 1997).
- 19 Zie ook *Nota Ruimte* (Den Haag: Ministeries van VROM, LNV, VenW en EZ, 2004).
- 20 Richard Florida, *The Rise of the Creative Class: And how its transforming work, leisure, community and everyday life* (New York: Basic Books, 2002).
- 21 Zie Michiel Schwarz, *Digitale Media in de Technologische Cultuur – Perspectieven voor een kunst- en cultuurbeleid* (Den Haag, Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, 1999). Dit

- perspectief is ook terug te vinden in het beleidsadvies van de Raad voor Cultuur, *eCultuur: van i naar e. Over de digitalisering van cultuur en de implicaties voor cultuurbeleid* (Den Haag: Raad voor Cultuur, 2003).
- 22 Maarten Hajer, Arnold Reijndorp, *Op zoek naar nieuw publiek domein* (Rotterdam: NAI Uitgevers, 2001).
- 23 Zie *Creative London – Creative Hubs*, Londen 2004, te vinden op <http://www.creativelondon.org.uk>.
- 24 dS+V Rotterdam, NEXT architects, Arnhold Reijndorp, *Sense of Place. Atlas van de Culturele Ecologie van Rotterdam* (Rotterdam: Gemeente Rotterdam dS+V, 2004).
- 25 Ezio Manzini, 'Towards cosmopolitan localism: local development as social construction', in: Jan Verwijnen, Hanna Karkku (red.), *Spark! Design and Locality* (Helsinki: University of Art and Design, 2005) p. 20-24.
- 26 Thackara 2005, zie noot 4.
- 27 Peter Lunenfeld, 'The Design Cluster', in: Brenda Laurel (red.) *Design Research: Methods and Perspectives* (Cambridge MA: MIT Press, 2003).
- 28 Michiel Schwarz, Michael Thompson, *Divided We Stand: Redefining Politics, Technology and Social Choice* (Londen: Harvester Wheatsheaf, 1990).
- 29 Bruce Mau, *Massive Change* (Londen: Phaidon, 2004).

SOEK
VOORSTEL VOOR ROTTERDAMSE MARKT
VOGELPERSPECTIEF
DRÉ WAPENAAR, 2005

De kunst van het kijken

NEXT ARCHITECTS, BART REUSER EN MARIJN SCHENK

Mijn vader is ontwerper voor de rijksoverheid: bij het directoraat-generaal Ruimte. Dat was hij al toen het directoraat nog Rijksplanologische Dienst heette. Ik kwam daar wel eens, als nieuwsgierig jochie, op het Willem Witsenplein. Ik herinner me vooral het eindeloos aantal viltstiften en de grote vellen papier. Die maakten het tekenen oneindig veel leuker dan op school. Dus dat was ontwerpen, dacht ik: tekenen. Dat ik mijn vader toch vaak ook zag schrijven en later achter de computer zag, maar vooral veel zag praten met anderen, vergat ik gemakshalve maar even. Tenslotte deden zovele anderen dat ook, maar tekenen, dat deden er maar weinigen.

Ik kom nog steeds met onregelmatige regelmaat bij mijn vader op het werk, maar het is niet meer helemaal zoals destijds: de grote vellen papier, de eindeloze hoeveelheden viltstiften hebben plaatsgemaakt voor pakken kopieerpapier en kleurentoners, de kaart van Nederland is vervangen door een of ander organogram, het patroon van stad en land door een besluitvormingsprocedure. ‘Tekende je nog wel eens?’, vraag ik hem, want ik ben nog steeds nieuwsgierig. ‘O jawel’, is zijn antwoord, ‘maar de opgave is nogal veranderd. Ging het vroeger om de topografie van Nederland, om de wijze waarop het ruimtegebruik was of zou moeten worden georganiseerd, om de vraag: wat waar?, nu gaat het veel meer om zichtbaar te maken van wat daarachter schuilgaat: wat zijn de sturende of structurerende kwaliteiten? Het gaat nu meer om de typologie van Nederland en om de vraag: hoe? Maar al gaat het dus nu meer dan ooit om het verhaal, het verhaal vraagt om verbeelding. Tekenen blijft een vorm van kijken en om te zien moet je wel kunnen kijken.’ ‘En die topografie dan?’, vraag ik, ‘wie maakt zich dan nu druk over wat waar komt, als jij dat niet meer doet?’ ‘Twaalf provincies, een kleine vijfhonderd gemeenten en ruim zestien miljoen inwoners...’, is het antwoord, ‘de waterschappen, de belangenverenigingen, de particuliere organisaties en private ondernemingen’, vervolgt hij, ‘en niet te vergeten de ontwerpbureaus om al deze druktemakers professioneel te ondersteunen: ik heb je toch niet voor niets tot ontwerper laten scholen?’ (MS)

Op dit moment is de fundamentele herziening wro (Wet op de Ruimtelijke Ordening) volop gaande. De nieuwe wro vervangt op korte termijn – naar verwachting in de loop van 2007 – de huidige Wet op de Ruimtelijke Ordening uit 1965. De nieuwe wet moet een sterke vereenvoudiging van de regelgeving opleveren. Het subsidiariteitsbeginsel speelt daarbij een sturende rol: centraal alleen wat moet, decentraal wat kan. Dus beslissingen op dát niveau te nemen waar het besluit het meest direct betrekking op heeft en waarop deze tot uitvoering komen. En dat is eigenlijk per definitie het meest concrete niveau: dat van gemeenten en dat van realisatie op schaal 1:1. Het bestemmingsplan als het juridisch bindend instrument neemt erdoor toe in gewicht. Op dit niveau neemt dan ook het belang van het ruimtelijk ontwerp navenant toe, ten koste, zo lijkt het, van het ontwerpen op hoger schaalniveau, zeker op dat van de rijksoverheid. Van ontwerpen op rijksniveau, zoals destijds het nationale plan en later de verschillende nota's ruimtelijke ordening, is vrijwel geen sprake meer. Structuurvisie is de planfiguur op rijksniveau (en op provinciaal niveau, waar deze in de plaats komt van het streekplan), waarin het eerder gaat om procedures en besluitvormingsprocessen dan om inhoud. Afgezien van het feit dat met de nieuwe wet ook de rijksoverheid bestemmingsplanbevoegdheid krijgt voor projecten die gemeentelijke en/of provinciale grenzen overschrijden en daarmee ook de mogelijkheid tot invulling van die projecten houdt, is de nieuwe wet een versnelling van het proces waarin de rijksoverheid steeds meer ontwerptaken afstoot. Dit geheel in lijn met de neoliberale tijdgeest: meer markt, minder overheid.

De verwachtingen die men onder het nieuwe gesternte van de ontwerper op rijksniveau lijkt te gaan koesteren, maken van die ontwerper een ander: de begeleider van besluitvormingsprocessen, de mediator tussen belangengroepen en de kop van Jut als het politiek toch verkeerd gaat. Maar toch, ook als het accent komt te liggen op procesgang en procedures, blijft er, hoe bescheiden dan ook, een vraag naar inhoud. De kwestie is alleen hoe die vraag wordt geformuleerd en op welke manier op die vraag een antwoord kan worden gegeven.

Het is vanuit deze context dat het College van Rijksadviseurs (het collectief van de Rijksbouwmeester, de Rijksadviseur voor het Landschap, de Rijksadviseur voor de Infrastructuur en de Rijksadviseur voor het Cultureel Erfgoed) de vraag heeft gesteld om ideeën te ontvouwen over de functie en rol van het ontwerp op rijksniveau.

Met dit essay verkennen wij de nieuwe werkelijkheid van het ontwerp, beargumenteren wij dat er, als het rookgordijn rondom de discussie over deze nieuwe rol is opgetrokken, wel degelijk een ontwerp taak op rijksniveau overblijft en zetten wij hiervoor een richting uit.¹

Horizon

In 1999 maakten wij een ontwerp voor de Deltametropool. Deze exercitie werd door onze opdrachtgever, Dirk Frieling, in zijn inleiding bij dat ontwerp behoorlijk gerelativeerd. Hij zei daarin dat, zonder de existentiële rol van het openbaar bestuur voor het voortbestaan van een samenleving en de daarin bestaande rechtsorde te ontkennen of te bagatelliseren, het volgende moest worden vastgesteld:²

- de ruimtelijke herinrichting van de Deltametropool vindt plaats via duizenden individuele projecten per jaar;
- het merendeel van deze projecten berust op private investeringsbeslissingen;
- het merendeel van de resterende publieke projecten berust op gemeentelijke investeringsbeslissingen;
- al deze investeringsbeslissingen berusten op het eigenbelang van de desbetreffende partijen en op een zelfstandige afweging van kosten en baten en de aan de investering verbonden risico's;
- al deze beslissingen worden genomen in een dynamisch veld van ontwikkelingen waarin partijen maar over beperkte informatie beschikken.

Deze vaststelling relativeerde weliswaar de moedige poging tot ontwerp, het was tegelijkertijd ook een bekrachtiging van de noodzaak tot het ontwerp. Want als het uiteindelijk duizenden individuele beslissingen zijn die als gereali-

seerd collectief een samenhangende ruimtelijke orde zouden moeten vormen, dan moeten ze alle duizend toch min of meer dezelfde richting hebben. Het is uiteindelijk de kracht van de pool die alle kompassen stuurt; dat punt voorbij de horizon dat de nabijheid heeft om een doel te zijn en de afstand kent om een doel te blijven.

De top van Maslow

Het geloof dat een Nationaal Ontwerp de pool van het kompas zou kunnen zijn, is vervlogen met de discussies na de Tweede Nota uit 1966, het laatste echte ontwerp van Nederland. De Tweede Nota weerspiegelde de tijd waarin men nog redeneerde vanuit het idee dat de samenleving maakbaar was. Het was ook een tijd waarin de samenleving nog een collectief doel had dat alle beslissingen richting gaf. Collectieve doelen vinden hun oorsprong in een ideologie, of in het geval van de wederopbouw: in een calamiteit. Ideologieën als ruimtelijk ordenend middel hebben we in de vorige eeuw achter ons gelaten en van ruimtelijk ordenende calamiteiten weten wij ons, gelukkig, gespeend. Daarmee is wel het collectief ideaal als ordenend beginsel buiten beeld geraakt.

Als onze geïndividualiseerde, gediversifieerde en gesegregeerde samenleving nog een collectief doel zou kennen, dan zou dat de optelsom van het individuele streven naar geluk zijn: de toekomst is de resultante van ‘x tot de y-de’-beslissingen. Het is natuurlijk de vraag of de verbetering van ons geluk een mogelijke collectieve agenda zou kunnen zijn. *De Volkskrant* meldde onlangs dat hoewel we in 35 jaar wel tweemaal zoveel zijn gaan verdienen, ons geluk desondanks niet vermenigvuldigd is.³ Daarmee lijkt de hellingshoek van de top van Maslows piramide de 90 graden te benaderen: de klim wordt zo steil dat wie in horizontale richting iets wil opschuiven, zich tot in het oneindige in verticale richting moet verplaatsen. Oftewel, in compleet andere woorden, het vraagstuk verschuift van een kwantitatieve naar een kwalitatieve opgave.

Vermenigvuldiging van Geluk is een onmogelijk ontwerpogave. Verbetering van kwaliteit is, als minder lastig maar natuurlijk nog wel bijzonder algemeen vraagstuk, wel een agenda. Deze agenda heeft, onder de noemer ‘Ruimtelijke

Kwaliteit’, een plek gevonden in de Nota Ruimte. Met deze Nota introduceert het ministerie van vrom ontwikkelingsplanologie: een integrale gebiedsgerichte aanpak, waarin alle betrokkenen participeren en waarbij het vooral gaat om de kwaliteit van het geheel en minder om de verschillende doelstellingen afzonderlijk.

Met deze integrale aanpak wordt ingespeeld op de hoge maatschappelijke dynamiek waar Nederland mee te maken heeft: het gemeenschappelijke krachtenveld van onze ‘maatschappelijke werkelijkheid’.⁴ De overgang van een industriële samenleving naar een netwerksamenleving vraagt grensoverschrijdende en innovatieve oplossingen voor conflicterende ruimteclaims. Grensoverschrijdend in een dubbele betekenis: de planaanpak verschuift van een gemeentelijk naar een regionaal schaalniveau en de ontwerper stapt uit zijn disciplinaire kader.

Polderen

Terwijl de alarmbel vanwege een mogelijke marginalisering van het ontwerp en daarmee van de rol van de ontwerper al enkele decennia wordt geluid,⁵ komt met de introductie van ontwikkelingsplanologie de discussie over ‘de rol van het ontwerp’ de laatste tijd pas echt op gang. In die discussies wordt het ontwerp een toenemende toverkracht toegedicht, niet als blauwdruk van een wenselijke toekomst, maar als hulpmiddel om de verschillende partijen in het ingewikkelde proces dat de realisatie van die toekomst vooruitsnelt, bij elkaar te brengen. Het ontwerp als dialoog,⁶ het ontwerp als kruipolie,⁷ het ontwerp als brandstof van het proces.⁸ Die nieuwe dimensie van de rol van een ontwerp veronderstelt natuurlijk ook een andere rol voor de ontwerper, andere middelen en een ander resultaat. In een procesgeoriënteerd traject, bij het ontwikkelen van meer op uitvoering gerichte ontwikkelingsplanologie of zo je wilt coalitiestedenbouw,⁹ heeft de ontwerper de rol van verkenners die de verbinding maakt tussen de wensen, kansen en mogelijkheden. Die rol is echter niet enkelvoudig en verlangt van de ontwerper welhaast kameleontische eigenschappen. Eric Zinger beschrijft in zijn recente essay ‘Ontwerpers als

zachte procesmanagers' maar liefst vijf vormen van ontwerp: het interactief ontwerpen, het identificerend ontwerpen, het agenderend ontwerpen, het onderzoekend ontwerpen en het integrerend ontwerpen,¹⁰ waarbij het ontwerp respectievelijk de verbinding, het imago, de agenda, de opgave en het concept als resultaat heeft.

Het ontwerp is dood; lang leve het ontwerp! Tegenover de Berlagiaanse regent die vriend en vijand overbluft om daarmee de realisatie van zijn allerpersoonlijkste utopie veilig te stellen, staat nu de diplomaat, ieders beste vriend die op zijn best zijn stille lobby tot collectief gedachtegoed weet te maken. Terecht wordt de vraag gesteld of dit poldermodel nog in staat is om innovatief te zijn, of dat het gedoemd is tot het produceren van menig compromis.¹¹

Ontwikkelingsplanologie ontstond vanuit de ambitie naar ruimtelijke kwaliteit, maar wanneer een collectief referentiekader voor die kwaliteit ontbreekt, is de kwaliteit die rest dan meer dan de optelsom van de tevreden gezichten aan alle zijden van de tafel? De nota doet weliswaar uitspraken over ruimtelijke kwaliteit – uiteengelegd in gebruikswaarden, belevingswaarden en toekomstwaarden – maar laat de invulling daarvan over aan de partners die bij een planproces betrokken zijn en daarmee dichterbij op de specifieke situatie zitten: de concrete belanghebbenden, en dat is, in het huidig bestuurlijk vacuüm op het schaalniveau van de regio,¹² vaak het lokale niveau. Niet onterecht natuurlijk, want daar ging het uiteindelijk om: beslissen op het niveau waar het er echt toe doet.

De vraag is echter of er niet een referentiekader denkbaar is dat het lokale niveau kan overstijgen, dat als collectieve agenda een gemeenschappelijk doel kan zijn. Wat zou dat kader dan kunnen zijn? Dat is eigenlijk heel eenvoudig, want 99 procent van de toekomst, die ligt er al: het kader dat ruimte geeft aan maatschappelijke en natuurlijke processen die zich laten voorspellen noch plannen, is niets anders dan de werkelijkheid van het heden. Het gaat er alleen om als een archeoloog de toekomst uit het heden te ontsluiten; om daarmee dat kader zichtbaar te maken; om daarmee de voorwaarden van elke mogelijke toekomstige ontwikkeling op tafel te krijgen.

Kijken, kennen, kunnen en kiezen

In onze praktijk gebruiken wij regelmatig het schema *Kijken, kennen, kunnen, kiezen*¹³ om onze positie te bepalen in het proces waar we deel van uitmaken, om onze rol te verkennen en om te weten aan welk product we nu eigenlijk werken en welk gereedschap we daarvoor moeten gebruiken.

	KIJKEN	KENNEN	KUNNEN	KIEZEN
TOEKOMST	werkelijk	waarschijnlijk	mogelijk	wenselijk
ACTIVITEIT	(onder)zoeken	voorspellen	verbeelden	organiseren
ROL	padvinder	wetenschapper	magicus	verleider
GEREEDSCHAP	verrekijker	Google	antiroest	fotoshop
PRODUCT	visie	verkenning	scenario	perspectief

Schema *Kijken, kennen, kunnen, kiezen*

We merken dat met name die eerste fase, het *kijken*, van beslissende invloed is op het project. Het product dat die fase oplevert is richtinggevend. Een voorbeeld hierbij is de tempografische kaart die wij van Nederland maakten voor het project Het Gelaagde Land. Die kaart toonde de vervorming van het land wanneer het kaartbeeld nu eens niet afstand als parameter had, maar reistijd: minuten in plaats van meters. Met dat ene beeld, dat slechts de vertaling was van een constatering, werd de premisse van het project op scherp gezet. Steeds vaker merken we ook dat het *kijken* een product kan worden. De atlas *Sense of Place*, een samenwerkingsproject met Arnold Reijndorp en de Dienst Stedenbouw en Volkshuisvesting Rotterdam, toont de stad, in dit geval Rotterdam, op een andere wijze dan in de reguliere planvorming gebruikelijk is. De atlas bestaat uit een serie kaartbeelden die binnen de thema's Tijd, Krachten en Domeinen de dynamiek van culturele ontwikkelingen en consumptiepatronen zichtbaar maakt. Het doel van de atlas is het stimuleren van

marktpartijen om niet alleen aan kwantiteit te denken, maar om ook de stedelijke kwaliteit die beïnvloed wordt door die toevoeging van die vierkante meters in ogenschouw te nemen. Met het in beeld brengen van de stedelijke dynamiek worden ook de voorwaarden voor die dynamiek zichtbaar. Daarmee wordt ook de handelingsruimte zichtbaar voor de private of publiek-private onderneming die in dit krachtenveld een interventie pleegt of wil plegen.

Kijken, kennen en kunnen kiezen

Terug naar ons ontwerp voor de Deltametropool. De essentie van dit ontwerp ligt in de productie van een drietal kaarten: Deltapeil, Deltawerk en Deltanet. Deltapeil is een ruimtelijke weergave van alle elementen die onze informatie-maatschappij van inhoud voorzien; Deltawerk geeft een beeld van de fysieke ondergrond en het fijnmazige en hiërarchieloze netwerk van waterwegen; Deltanet is een weergave die de vlieg-, rail- en weginfrastructuur nu eens niet als verschillende modaliteiten toont, maar als een samenhangend infrastructuureel systeem. Deze kaarten zijn, net als iedere kaart, niets minder dan een weergave van de realiteit. Het zijn geen visionaire toekomstbeelden; ze laten vooral zien wat er op dit moment al gaande is: de ontwikkeling van een metropool. Het ontwerp heeft hier het specifieke doel het krachtenveld zichtbaar te maken en toont met die waarden in feite de al aanwezige voorwaarden voor de vorming van de genoemde metropool. Het project illustreert hiermee een rol van het ontwerp die niet gericht is op een uitvoeringsplan, maar op het zichtbaar maken van de (voor)waarden die het maken van uiteindelijke keuzes faciliteren; op het zichtbaar maken van wat er in feite al is, en dat ontsluiten. De commissie-Duivesteijn¹⁴ stelde al: maak afwegingen tussen wat er echt toe doet, wat je dichterbij helpt en maak daarmee het beslissen inzichtelijk. Met andere woorden: om te kunnen kiezen gaat het er om te weten wat ertoe doet, om dat inzichtelijk te maken. Kunnen kiezen betekent weten wat er voorbij de horizon speelt.

Een ontwerptekening is, aldus hoogleraar ontwerpmethodiek Taeke de Jong, niet een verzameling oorzaken, maar een verzameling voorwaarden. ‘Een fundering is niet de oorzaak van een gebouw, maar misschien wel een voorwaarde. Wanneer men een huis (...) ontwerpt (...), *veroorzaakt* men daarmee nog niet het huishouden dat men *waarschijnlijk* acht. Men schept slechts *voorwaarden* voor *mogelijke* huishoudens.’¹⁵ Waar het bij het *kijken* dus om gaat, is het zichtbaar maken van de voorwaarden. Daarmee schept de ontwerper een beeld van het landschap voorbij de horizon; al moet hij daarbij soms wel bergen verzetten. Dat vereist creativiteit. En creativiteit veronderstelt, aldus De Jong, het weglaten van ten minste één algemeen geaccepteerde veronderstelling. Het morrelen aan zo’n gedeeld uitgangspunt is vaak inderdaad een berg, zeker in polderland Nederland. Het gaat dus om een ontwerpersblik, een blik die voorbijgaat aan vastgeroeste veronderstellingen en die daarmee kan anticiperen op de boeggolf die de voortschrijdende tijd met zich meetrokt. Voor een overheid die forse stappen terug doet op het vlak van planning en uitvoering, maar zich tegelijkertijd wil profileren als een ‘voorwaardenschepende en faciliterende partij met een specifieke verantwoordelijkheid voor het ruimtelijk ontwerp’¹⁶ ligt dáár de taak voor de ontwerper: kijken naar het onzichtbare en dit zichtbaar maken, opdat de uitvoerende partij in staat is te kiezen.

BART REUSER (Dar es Salaam, 1972) en MARIJN SCHENK (Delft, 1973) zijn partners van NEXT architects, Amsterdam. NEXT architects is een architectenbureau dat opereert in de volle breedte van het architectonisch domein. In het werk van NEXT architects worden de grenzen van het vakgebied verkend en wordt de overlap gezocht met andere disciplines. Deze verkennende houding resulteert in een portfolio dat zich uitstrekt van het schaalniveau van een meubelstuk tot een onderzoeksproject naar

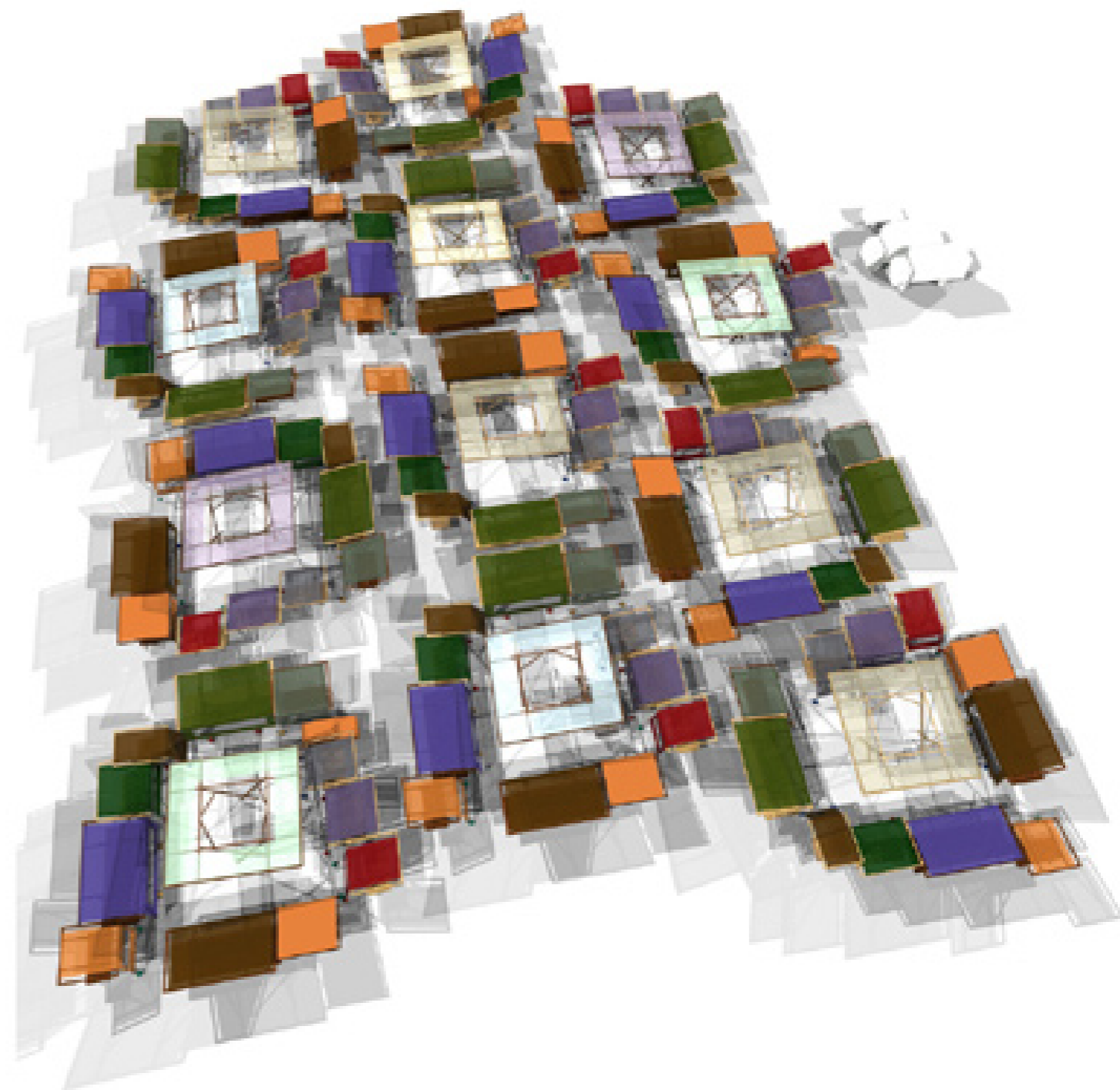
de Netwerkstad. De wisselwerking tussen een onderzoekende en een ontwerpende praktijk versterkt het innovatieve karakter van het werk van NEXT architects. Binnen dit uitgangspunt van ontwikkeling en verkenning is de koppeling met de praktijk essentieel. Het gaat niet alleen om de ontwikkeling van ideeën, maar ook om de tastbare implicaties daarvan.

Op dit moment werkt NEXT architects onder meer aan het masterplan voor de wijk Woensel-West in Eindhoven, de buitenplaats Huis te Wiel in de Betuwe en een woongebouw in Almere. Twee bruggen in Enschede zijn in aanbouw. Sinds 2004 is NEXT architects ook werkzaam in China, wat geresulteerd heeft in een lokale vestiging in Beijing, waar een groot commercieel gebouw en een basisschool in ontwikkeling zijn.

Naast de werkzaamheden bij NEXT architects zijn Reuser en Schenk verbonden aan verschillende onderwijsinstellingen en hebben zij een onderzoekspositie bij de sectie Woningbouw van de faculteit Bouwkunde, TU Delft. In 2000 wonnen zij de Archiprix met het project 'Het Gelaagde Land'.

- 1 In de voorverkenning voor dit essay hebben wij gesprekken gevoerd met Dirk Frieling (TU Delft, Vereniging Deltametropool), Jeroen Saris (De Stad BV) en Douwe Schenk (DG Ruimte, ministerie van VROM), een aantal van onze opdrachtgevers op het schaalniveau van de ruimtelijke ordening. Voor hun opmerkingen, suggesties en kritiek zijn wij hun zeer erkentelijk.
- 2 Prof. ir. D.H. Frieling, ABF strategie en NEXT architects, *Modelmatig ontwerp voor de Deltametropool*, 1999.
- 3 'De hand in eigen boezem', *de Volkskrant* 22 oktober 2005.
- 4 Wim Derksen, Hugo Gordijn (RPB), 'Een breder perspectief in de ruimtelijke ordening', *S&RO* nr. 6, 2003.
- 5 O.a. Wouter Bolte, Johan Meijer, 'Van Berlage tot Bijlmer of de opkomst en ondergang van de stedenbouwkundige arbeid', in: Sonja Spiekerman, Stephan van der Gaag (red.), *Raderwerk. 10 jaar projectraad Bouwkunde Technische Hogeschool Delft* (Delft: DUP, 1981).
- 6 'Ontwerp als Dialoog', onderzoeksprogramma van De Stad BV en Perform, Universiteit van Amsterdam, 2003.
- 7 Luc Vrolijk in 'Ontwerp en dialoog'.
- 8 Eric Zinger (Bureau Nieuwe Gracht), 'Ontwerpers als zachte procesmanagers', *Nova Terra* nr. 3, oktober 2005.
- 9 MUST stedenbouw.
- 10 Eric Zinger (Bureau Nieuwe Gracht), 'Ontwerpers als zachte procesmanagers', *Nova Terra* nr. 3, oktober 2005.
- 11 O.a. Femke Verwest, Ad Dammers, Bastiaan Staffhorst, 'Ontwikkelingsplanologie: voorbij het poldermodel', *Ruimte in debat* nr. 2, 2005, p. 2-9.
- 12 O.a. Dirk Sijmons, 'Voldongen fictie. De potenties van het regionaal ontwerp', in: idem, *Land-kaartmos en andere beschouwingen over landschap* (Rotterdam: Uitgeverij 010, 2002), p. 241-252.
- 13 Vrij naar Dirk Frieling en Taeke de Jong, begeleiders van ons afstudeeratelier De Deltametropool aan de TU Delft, 1998-1999.
- 14 De commissie-Duivesteijn was de parlementaire commissie die onderzoek deed naar de gang van zaken rond grote infrastructurele projecten. Zie o.m. www.parlement.com.
- 15 Taeke de Jong, 'Land en stad, inleiding', in: Joost Schrijnen, *Land en stad, de creatie van een opgave* (Delft: TU Delft, 2005), p. 9.
- 16 Mels Crouwel e.a., Agenda 2005. College van Rijksadviseurs.

SOEK
VOORSTEL VOOR ROTTERDAMSE MARKT
VOGELPERSPECTIEF
DRÉ WAPENAAR, 2005

Het institutioneel ontwerp als geheugen

Rondetafelgesprek over de ontwerpfunctie van het landsbestuur

FRED FEDDES

Nederland bouwde in de 20ste eeuw een glorieuze traditie van institutioneel ontwerp op, die zich uitstreckte van postzegels tot polders en zelfs tot het gehele territorium. Deze traditie is in de afgelopen twintig jaar verzwakt; de ontwerpende overheidszorg is op veel plaatsen overvleugeld door de meer afstandelijke financiële en juridische invalshoek, terwijl het eigenlijke ontwerpwerk goeddeels wordt uitbesteed. Is dit een onomkeerbare ontwikkeling? Wat kan in de toekomst de rol van ontwerp en ontwerpers binnen de overheid zijn? Daarover spraken vijf ontwerpers ‘met een warm hart voor de publieke zaak’ tijdens een rondetafelgesprek onder auspiciën van het College van Rijksadviseurs.

Inleiding: ‘Waarom zegt u dat niet meteen?!’

Een jaar of twintig geleden ging het ministerie van VROM een grote reorganisatie tegemoet. Alle medewerkers zouden nieuwe functieomschrijvingen krijgen, en ter voorbereiding daarop kwam een employé van het organisatieadviesbureau langs om iedereen te interviewen over de bestaande functie-inhoud. Ook de vijf grote projectarchitecten bij de Rijksgebouwendienst moesten eraan geloven. Een van hen vertelde wat zijn werk zoal inhield: het ontwerpen en realiseren van gebouwen, overleg met gebruikers, contacten en contracten met aannemers en installatiebedrijven, en dit alles ten bedrage van honderden miljoenen gulden per jaar. De organisatieadviseur noteerde het onbewogen. Aan het einde van het gesprek stelde hij nog een restvraag: ‘En, zijn er nog andere, bijkomstige werkzaamheden die u verricht en die wellicht het vermelden waard zijn?’ De architect dacht even na en zei: ‘O ja, zo af en toe adviseer ik mijn chef, de DG Rijksgebouwendienst.’ Zijn ondervrager schoot nu recht overeind: ‘Waarom zegt u dat niet meteen?! Ontwerpen doen we allemaal, ik ontwerp nu bijvoorbeeld uw nieuwe functieprofiel – maar adviseren van de DG! Dat is pas iets!’

Het opmerkelijke van deze anekdote is het geringe gewicht dat de adviseur toekende aan het ontwerpen als een wezenlijk bestanddeel van de overheids-taak. Hij is daarin niet de enige; bij iedere recente kabinetsformatie is er wel iemand die oppert de Rijksgebouwendienst te privatiseren.

Dat is niet altijd zo geweest. Nederland kende in de twintigste eeuw een lange en brede traditie van institutioneel ontwerp. Of het nu om postzegels en bankbiljetten ging of om stadswijken, polders, bossen of wegen, op alle niveaus was de overheid ervan overtuigd dat niet alleen zaken als functionaliteit, financiering en sociale toegankelijkheid tot haar verantwoordelijkheid behoorden, maar ook het zorgvuldige ontwerp. Het behoorde tot haar culturele taakopvatting, die ongeveer als volgt kon worden samengevat: ‘Wat gemeenschappelijk is, moet gemeenschappelijk worden aangepakt, en dus door de overheid; en als ze het dan toch doet, moet ze er ook voor zorgen dat het goed gebeurt.’ De taken waren beredeneerd verdeeld over de verschillende overheidslagen en sectoren, en binnen de gemeenschappelijke aanpak bleef ruimte voor verscheidenheid. Om het uit te voeren beschikte de overheid over ontwerpende deskundigheid in eigen huis. Er werkten ontwerpers in vaste dienst bij ministeries, bij rijksdiensten als de Rijksgebouwendienst, de Rijkswaterstaat, het Staatsbosbeheer en de Landinrichtingsdienst (later Dienst Landelijke Gebieden), bij provincies en gemeenten, en bij staatsbedrijven als de PTT. Als er ontwerpwerk werd uitbesteed, bijvoorbeeld door de PTT, trad de overheid gewoonlijk op als een zelfbewuste en inhoudelijk onderlegde opdrachtgever.

De ontwerpende overheidsexpertise is sinds de jaren tachtig drastisch verminderd. Achteraf kunnen we in die organisatieadviseur bij VROM een bode herkennen die de nieuwe tijdgeest vroegtijdig begreep en mede vormgaf. De postzegels werden met de PTT verzelfstandigd, het bankbiljetontwerp verdween naar Europees niveau. Ook het bestaansrecht van ruimtelijke en ontwerpende vakkennis in het overheidsapparaat sprak niet langer vanzelf. De departementen stootten tal van ontwerp taken af, terwijl andere van het rijksniveau werden gedecentraliseerd en vervolgens gedeeltelijk ook afgestoten. Veel gemeenten verkleinden hun diensten Ruimtelijke Ordening en Stadsontwikkeling of hieven ze op; het zou ‘wegbezuinigen’ kunnen heten, ware het niet dat de afgestoten deskundigheid vervolgens weer per plan of project moet worden ingehuurd. Bij de meeste provincies werden de ontwerp afdelingen ontmanteld en kwamen managers aan het stuur. Ook de grote rijksdiensten zagen hun ont-

werpende taak afnemen. Zelfs de Rijksgebouwendienst onderging een metamorfose doordat de realisering en het eigendom van nieuwbouw in de jaren negentig goeddeels aan private partijen werden overgedragen, waardoor het ontwerp van bijvoorbeeld gerechtsgebouwen nauwer moest aansluiten bij de marktconforme kantoorstandaard.

Alle componenten in de vroegere taakopvatting, zoals hierboven samengevat, zijn onzeker geworden. Wat is nog gemeenschappelijk? Zijn we nog in staat tot collectieve daden? Moet de overheid het doen of een ander, en wie dan, de markt, de burger? En bij welke overheidslaag past het; verschuift het zwaartepunt naar beneden (provincie, gemeente) en boven (Europa)? Hebben we voldoende cultureel zelfbewustzijn om er kwaliteit van te maken? Wat is trouwens ‘goede’ kwaliteit? Deze vragen woelen bekend terrein los, met daarin thema’s als het einde van de maakbaarheid, het geloof in uitbesteedbaarheid, marktwerking en individualisering, de oneindige afslanking van het overheidsapparaat tot ‘kerntaken’, en de scheiding tussen beleid en uitvoering waarbij het ontwerp aan de kant van de uitvoering terecht kwam en werd uitgeplaatst.

Dat was het beginpunt voor een rondetafelgesprek met Dirk Frieling, Hans Leeftang, Renske Peters, Joost Schrijnen en gastheer Dirk Sijmons, gehouden op 8 november 2005 in het Atelier Rijksbouwmeester onder auspiciën van het College van Rijksadviseurs. De gespreksgenoten zijn allen ‘de publieke zaak een warm hart toegedaan’, aldus Sijmons met een blik op hun professionele biografieën: aan tafel bevindt zich zeker honderdvijftig jaar ontwerperservaring in overheidsdienst. Tijdens hun loopbaan maakten ze de hoogtijdagen van het institutioneel ontwerpen mee, maar ook het verval en recentelijk het zoeken naar een nieuwe plaats en vorm voor de ontwerpende invalshoek in het overheidshandelen.

Zij zijn voor dit gesprek bijeengebracht om de huidige situatie en de toekomstmogelijkheden van het institutioneel ontwerp te beschouwen met gebruikmaking van een krachtig geheugen. Zoals Frieling opmerkt: ‘We moeten oppassen voor een teneur van “vroeger was alles beter”. We moeten vanuit het begrip

institutioneel ontwerp vragen stellen als: Heeft het landsbestuur een ontwerp-functie? Zo ja, in welke zin zou dat moeten worden uitgevoerd? Op welke maatschappelijke vraagstukken kan of moet het zich richten? Oftewel: wat kunnen bestuurders aan ontwerpers hebben?’

Dat zet de toon voor het vakgesprek. Het gaat niet om een tegenstelling tussen ‘nu’ en ‘vroeger’. De taken die de vroegere ontwerpers in overheidsdienst vervulden, zijn nu niet zomaar verdwenen. Ook nu wordt er bijzonder veel ontworpen in en aan de ruimte, en daarbij wordt ook nu een beroep gedaan op het vak van ontwerpers. Alleen worden die taken nu anders vervuld. De vraag is wat hierbij de rol van de overheid kan of moet zijn.

‘Inhoud is weggezakt tot onder schaal 12’

Met het afstoten van eigen ontwerpafdelingen is ook de soliditeit van het geheugen verminderd, zo menen de gespreksgenoten. Voorheen besteedden de overheidsdiensten veel zorg aan de opbouw en de continuïteit van hun kennis. Ze beseften dat ze werkten voor de lange termijn, en hadden dat besef ook geïnstitutionaliseerd. De ervaringen die Sijmons in de jaren tachtig bij Staatsbosbeheer opdeed zijn exemplarisch.

Sijmons: ‘We werkten daar destijds met achttien landschapsarchitecten, plus nog eens acht bij Verkeer en Waterstaat. Het institutionele geheugen van Staatsbosbeheer was fantastisch. Toen ik in dienst kwam, ging ik eerst een halfjaar lang de hele dienst door, door het hele land, om alle facetten te leren kennen. De ouderen vonden dat trouwens maar kinderspel, want in hun tijd was de inwerktijd zelfs twee jaar geweest. Zo werd het geheugen in stand gehouden en de kennis doorgegeven.’

Frieling heeft een vergelijkbare ervaring. ‘Ik heb twee werkgevers gehad, de gemeente Amsterdam en de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders (RIJP), met beide een lang verleden dat ze ook heel goed kenden; ze waren er trots op en ze waren zich er zeer van bewust dat ze een traditie op te houden hadden. Ze hadden een no-nonsensehouding, praktisch gericht, gewend om opgaven aan te pakken – “wat is het volgende dat we moeten we doen?” – maar ze hadden

ook mensen in dienst om een blik vooruit te werpen. Ik ben wat dat betreft enorm verwend in mijn leven.’

Het institutionele geheugen is in veel organisaties verschrompeld. Het is fragmentarischer geworden. De routine van een goed geheugen is verslonsd en de organisaties vergeten daarmee sneller de kennis die ze eerder hebben opgedaan. Met als gevolg dat de nadruk meer is komen te liggen op de korte termijn en dat er, vaak met veel moeite, oplossingen worden uitgevonden die allang bestonden.

Sijmons: ‘Al vanaf 1918 bestond er een convenant tussen Staatsbosbeheer en Rijkswaterstaat over het inpassen van rijkswegen en rijkskanalen in het landschap. Tot vijftien jaar geleden was dat volkomen vanzelfsprekend, en daarna is het geruisloos verdwenen. Bijna niemand bij RWS weet nog dat de dienst die culturele kant heeft gehad. Pas geleden vertelde ik het op een intern symposium, hier bij het College van Rijksadviseurs. Jan Brouwer zette grote ogen op. Nu wordt geprobeerd om het weer wat terug te halen met het zogeheten route-ontwerp.’

Frieling: ‘Een ander voorbeeld is een recent rapport over het IJsselmeer, met daarin het voorstel om de IJsselmond te verleggen. Maar wie weet nog dat met die vraag ooit het Zuiderzeeproject is begonnen, de vraag of de Afsluitdijk bij Zurich of bij Kampen moest liggen.’

Niet alleen de historische kennis is verminderd, merkt Schrijnen op: ‘Toen ik bij de provincie ging werken, viel me op dat er bij wethouders en ambtenaren een onwaarschijnlijke angst bestaat voor het ontwerp als onderzoeksmethode. De afwezigheid van de kennis van het ontwerpvak stond in een scherp contrast met de overproductie van beleidsstukken. Zelfs heel basale ruimtelijke kennis ontbrak, kennis van de topografie van de eigen gemeente en haar omgeving.’

Een van de eerste dingen die je in zo’n situatie kunt doen, aldus Frieling, is bestuurders de onvolprezen Bosatlas geven.

Schrijnen: ‘Er is een relatie tussen de aanwezigheid of afwezigheid van kennis en de privatisering. Projecten worden uitbesteed, en het ontwerp wordt “erbij” uitbesteed.’

Peters: ‘Bij Staatsbosbeheer voltrok zich steeds meer een scheiding tussen beleid, uitvoering en beheer. Ontwerptaken werden afgestoten, Staatsbosbeheer zelf had er niets meer mee te maken. Wat er dan bij de overheid overblijft, is dat projecten alleen nog langs de financiële lijn lopen.’

‘Inhoudelijke kennis is in het overheidsapparaat inmiddels weggezakt tot onder schaal 12’, merkt Sijmons op. In de hogere schalen zitten alleen accountmanagers en controllers, ‘die om verkokering te bestrijden bovendien om de vier jaar wisselen, zodat ze niet worden geconfronteerd met de gevolgen van hun eigen beslissingen.’

Leeflang: ‘Dat is niet alleen in het ruimtelijke vakgebied gebeurd, maar ook bijvoorbeeld in het onderwijs en de zorg. Overal is inhoudelijke deskundigheid afgestoten. Er is geen inhoudelijke sturing meer en de financiële sturing is dominant geworden. De economen en de juristen hebben het voor het zeggen en dat is een doodlopende weg. Het WRR-rapport *De toekomst van de maatschappelijke dienstverlening* laat zien waar het misgaat. We zijn van een lerende naar een controlerende organisatie gegaan, en van vertrouwen naar wantrouwen als basis voor overheidshandelen. Via de financiële lijn wordt alles dichtgerегeld.’

De opkomst van pure managers heeft volgens Leeflang geleid tot ‘vervreemding van de inhoud. Het zijn niet langer vakmensen die vorm geven aan onderwijs, gezondheidszorg, ruimtelijk beleid, enzovoorts. De vraag is hoe je weer inhoudelijk kunt sturen in plaats van uitsluitend financieel.’

De vervreemding is merkbaar aan de scheiding tussen beleid en ontwerp, ervoer Peters: ‘Toen ik bij DG Water kwam, verbaasde ik me erover dat er geen kaart aan de muur hing. Waar kunnen we dan zien waar we mee bezig zijn? Er bestond daar een heel sterke scheiding tussen Rijkswaterstaat, waar de kaarten hingen, en het DG Water, waar het beleid werd gemaakt en waar inmiddels de laatste ontwerpers zijn vertrokken. Als ik erop wees hoe belangrijk het veenweidegebied is als onderdeel van de waterhuishouding, kreeg ik als primaire reactie: daar gaan we niet over, dat is van LNV en het is gericht op het behoud van de landbouw.’

Bestuurders en politici ondervinden de nadelige gevolgen, vaak zonder zich ervan bewust te zijn; ze zijn niet anders meer gewend. Ze voeden zich bij hun gedachtevorming met een eenzijdig dieet van woorden en getallen, zonder de vitaminen die het beeld kan bieden.

Peters: ‘Door te ontwerpen kunnen we laten zien welke oplossingsrichtingen er zijn en wat die opleveren. Politici blijven vaak hangen in woorden en geldbedragen. Maar om goed te kunnen beslissen, moeten ze ook meer beelden krijgen.’ De gevolgen zijn enorm, aldus Sijmons: ‘Zoals het curieuze ongeluk van de HSL-tunnel onder het Groene Hart. Dat politieke compromis was misschien nooit gemaakt als er even mensen in de Kamer bij waren gehaald die er een tekeningetje van konden maken om te laten zien hoe onzinnig het was.’

Hoewel hier volgens Leeflang iets anders speelde: ‘Maar die tekeningen waren er! Er waren goede alternatieven. Maar als ik ze wilde laten zien, werd ik weggestuurd. Die tunnel was vooral een uitdrukking van de verkokering tussen de departementen van VROM en V&W.’

De vervreemding komt mede tot uitdrukking op de werkvloer van het institutioneel opdrachtgeverschap. ‘Ook als het ontwerp is uitbesteed, moet je bij de overheid ontwerpers hebben die inhoudelijk verstand hebben van het opdrachtgeverschap’, zegt Sijmons. In de praktijk wordt het opdrachtgeverschap echter steeds meer langs de financiële lijn uitgevoerd in plaats van langs zakelijke én inhoudelijke lijn. Het opdrachtgeverschap is in handen van managers en projectleiders die nauwelijks inhoudelijk onderlegd zijn.

Schrijnen: ‘Het wordt moeilijker om een projectmanager te vinden die snapt wat de bijdrage van het ontwerp kan zijn. Veel projectmanagers kennen de potentie van het ontwerp en het beeld niet. Ze zijn alleen gewend om in een verbale context te opereren.’

Terwijl het institutioneel ontwerp aldus steeds meer is gemarginaliseerd, verwachten politici en burgers nog wél dat de overheid een vormgevende en ordenende taak vervult. Sijmons: ‘De aandacht voor cultuurhistorie komt voort uit een geweldige onvrede met hoe wij nu functioneren. Tegelijkertijd zie je dat

politici enthousiast kunnen worden over het ontwerpen zodra ze ermee in aanraking komen, en dan willen ze er ook iets mee doen. Maar vervolgens sterft dat dan in ambtelijke kring weer weg.’

Na decennia van inhoudelijke verschraling is het ambtelijke apparaat kennelijk niet meer geëquipeerd om aan het politieke enthousiasme een vervolg te geven. Waarna teleurstelling volgt en de ontwerper in een *Catch 22*-positie terecht dreigt te komen: hij kan er minder dan voorheen aan doen en wordt er meer op aangekeken. Schrijven: ‘Er bestaat twijfel bij bestuurders en burgers over het vermogen tot ingrijpen op een hoger schaalniveau. En daarmee wordt betwijfeld of wat wij doen wel een vak is.’

‘Maar wat voor taart bakken we?’

‘We moeten een poging doen om het ontwerpende denken in allerlei processen terug te brengen’, betoogt Schrijven. De ontwerpende denkwijze is te ver weggezakt uit het overheidshandelen. Dat is niet alleen nadelig voor de ontwerpers zelf, maar ook voor het functioneren van de overheid en van bestuurders, en uiteindelijk voor de samenleving. Een terugkeer naar vroeger kan niet. Maar welke plaats kan het ontwerp wél veroveren in de veranderde omstandigheden? Het is geen eenvoudige vraag. Meer inhoudelijke sturing is gewenst, maar om welke inhoud gaat het dan? Sijmons citeert Theo Quené: ‘Kunnen ontwerpers nog een rol spelen als we geen waardegemeenschap meer zijn?’ Schrijven constateert dat Nederland wordt geplaagd door een identiteitscrisis. Daarin spelen economische, politieke en maatschappelijke factoren, zoals de globalisering, Europa en individualisering, maar de crisis heeft ook een ruimtelijke dimensie. Schrijven: ‘In dertig jaar tijd zijn we veranderd van een land met autonome steden in het landschap, naar waar we nu zijn met onze gigantische verstedelijking. De fysieke veranderingen zijn zó omvangrijk dat ze tot een identiteitsbreuk leiden. Het historisch bewustzijn is in de war geraakt.’

Waar zit nu het publiek domein? Wat doet de overheid? Wat doen de burgers zelf? In hoeverre kan het ontwerp meehelpen deze vragen te beantwoorden?

Om te beginnen kunnen ontwerpers laten zien wat er *mogelijk* is. Zoals gezegd: politici voeden zich te eenzijdig met woord en getal en zouden een rijkere basis voor hun keuzen kunnen leggen door zich ook beelden van de toekomst te vormen.

Frieling: ‘Op de TU heb ik veel geleerd van Taeke de Jong, die benadrukt dat ontwerpen een toekomstgerichte activiteit is. Hij onderscheidt verschillende soorten toekomst: mogelijke, waarschijnlijke, wenselijke en nuttige toekomsten. Techniek en kunst zijn voor de overheid de aangewezen partijen om te raadplegen over de mogelijke toekomsten, en over de waarschijnlijke toekomsten kan ze te rade bij de wetenschap, met onder meer het Sociaal en Cultureel Planbureau als een verbinding tussen wetenschap en openbaar bestuur. De wenselijke toekomst is het domein van de politiek, en de nuttige toekomst hoort bij het openbaar bestuur. Als dualist maak ik daartussen een onderscheid. Een bestuurder moet iets presteren, die sluit deals opdat er iets gebeurt. Een politicus kijkt naar de lange termijn met een programmatische input, en op basis daarvan toetst hij de deals.’

In het politieke denken over de wenselijke toekomst heeft een kaalslag plaatsgevonden door de ontzuiling. Het verschijnsel van de zwevende kiezer is op zichzelf een enorme verbetering; het is geen schande om van partij te wisselen. Maar de politieke partijen hebben geen manier gevonden om er intelligent mee om te gaan; het lukt alleen via de media. Wenselijkheden laten zich bijna niet ontwerpen, maar je kunt je voorstellen dat ontwerpteams aan het tekenen gaan op basis van bijvoorbeeld liberale of socialistische ideeën. Daar zou het Ruimtelijk Planbureau politieke partijen mee kunnen bedienen.’

Daarnaast is het zinvol om de realiteit van de decentralisatie te volgen. Terwijl beleid en ontwerp op rijksniveau uit elkaar getrokken zijn, kunnen ze op een lager schaalniveau weer samenkomen. Soms bestaat die praktijk nog, zoals in enkele grotere steden. Meestal moet de ontwerpende kracht weer worden opgebouwd, met name op provinciaal niveau.

Peters herinnert zich de aantrekkelijke situatie bij de gemeentelijke dienst DRO in Amsterdam: ‘Op dat lokale niveau zaten beleid en ontwerp bij elkaar.’

Ton Schaap zei vaak: wat doe je moeilijk via het beleid, laten we het gewoon langs de ontwerpende weg bereiken. En dat kon, want beide hadden we in eigen huis. Dat scherpt de geest. De relevante discussie vindt dáár plaats.’ Schrijnen heeft een vergelijkbare ervaring in ‘verwenfabriek’ Rotterdam: ‘De positie van het ontwerp was daar interessant. Vanuit dS+V werd het projectmanagement strikt inhoudelijk gepercipieerd. Dat kon ook, want het Grondbedrijf redeneerde intussen vanuit het geld. Er was een strikte scheiding, en in de samenwerking tussen de twee stond de vakbeoefening net zo centraal als het geld. Er was ruimte voor het ontwerp.’

Schrijnen verhuisde vervolgens naar de provincie Zuid-Holland, waar hij aan een opbouwtaak begon. ‘Bij de provincie trof ik een klein ontwerp bureau aan. Dat groeit nu weer, en ik probeer te entameren dat het bureau zelf ontwerpen maakt in plaats van alleen maar ontwerp opdrachten aan anderen te geven. Zo zijn we het Atelier Zuidvleugel begonnen, een fabriekje om gedachtegoed te ontwikkelen. Maar ik besef dat we hiermee tegen de stroom in roeien.’

De gesprekspartners zijn het eens dat Zuid-Holland vooralsnog een uitzondering is. ‘De meeste provincies zijn hiervoor niet geëquipeerd’, aldus Sijmons: ‘De taken zijn naar de provincie gegaan, maar niet de *tools*. Die zijn ook bij de meeste provincies wegbezuinigd.’ Of zoals Schrijnen samenvat: ‘De decentralisatie moet ook een inhoudelijke kant krijgen.’

Ontwerpers moeten voorts het opdrachtgeverschap problematiseren. Met name het complexe, meervoudige opdrachtgeverschap op regionaal schaalniveau is momenteel de zwakke schakel in de ontwerpende denkwijze, betogen Leeftang en Schrijnen.

Leeftang: ‘De Eo Wijersstichting en Nederland Nu Als Ontwerp ontstonden beide in de tijd van de Derde Nota. We waren destijds heel sterk geworden in procedures en waren de ontwerpende kant uit het oog verloren. “Maar wat voor taart zijn we aan het bakken?”, vroeg Quené dan ook terecht. Met de Eo Wijersprijsvraag wilden we weer aandacht geven aan het ontwerp. Dat is geslaagd. Het ontwerp vak heeft zich in de volgende jaren goed ontwikkeld.

Nu is de grote vraag: waar zijn de opdrachtgevers? Die zijn verbureaucratiseerd. Daar richten we ons nu op.’

Schrijnen: ‘Het opdrachtgeverschap is op bovenlokaal niveau heel ingewikkeld. Er is niet vanzelfsprekend één opdrachtgever. Als ontwerper moet je in feite je eigen opdrachtgever creëren, je moet uitleggen wat het opdrachtgeverschap inhoudt. Het feitelijke opdrachtgeverschap is vaak in handen van een projectleider, en je hebt dus projectleiders nodig die snappen hoe belangrijk het is dat ontwerpers de ruimte krijgen om hun werk te doen. Dat soort projectleiders wordt schaars. Ik herinner me een gesprek met iemand van Twijnstra en Gudde over de Stopera. “Of het een mooi gebouw is, daar ben ik niet van”, zei hij op een gegeven moment. Dat roept de vraag op wat een projectleider eigenlijk moet zijn. Moet hij alleen het proces leiden, of mag het ook een rol spelen dat het om een product gaat? En wat is de rol van de ontwerper? Wie is de eigenaar van het ontwerp in deze processen? Vaak zijn personen van doorslaggevende betekenis. Maar ook een inhoudelijke benadering kan vaak tot een doorbraak leiden.’

Leeftang: ‘De ontwerper in publieke dienst kan drie rollen vervullen. In de eerste plaats kan hij het opdrachtgeverschap inhoudelijk steunen. In de tweede plaats heeft hij een conceptuele rol, die van het onderzoekend ontwerpen. En in de derde plaats is er de meer traditionele taak van het integraal ontwerp, als het even kan gericht op uitvoering. Als een en twee goed worden uitgevoerd, dan hangt er minder af van nummer drie.’

Het opdrachtgeverschap is niet alleen meervoudig, maar heeft vaak ook een gemengd publiek-privaat karakter. Al naar gelang de mengverhouding kan het ontwerp meer naar de publieke of de private kant overhellen.

Frieling: ‘Projectontwikkelaar AM presenteerde laatst een plan om het trucje van de Blauwe Stad te herhalen in Flevoland, ten oosten van de Oostvaardersplassen. Ze stellen vast dat er twee manieren zijn om het hele plan te betalen: wonen en zand. Ze willen de kom van de Zuiderzee uitdiepen en het zand gebruiken om op het land te storten, om zo in een glooiende polder een tweede Gooi te maken. Dat is nog weer mooier dan wonen in Oost-Groningen. De

vraag is nu waarom het openbaar bestuur niet met dit soort plannen kan komen. Het antwoord is dat het openbaar bestuur moet zorgen voor rust in de tent en continuïteit, en zich dergelijke opzienbare plannen niet kan permitteren. En dus moet een andere partij ermee komen.’

Schrijven: ‘Private partijen kunnen met dergelijke ideeën komen. Maar het is aan de overheid om die afzonderlijke ideeën te verbinden.’

De ontwerpende denkwijze moet ook in een breder verband ingang vinden. Enerzijds door ruimtelijke kwesties op de publieke agenda te zetten, anderzijds door ook op andere beleidsterreinen het ontwerp als benadering te introduceren.

Frieling: ‘Wim Derksen heeft bij zijn aantreden bij het RPB een principiële beslissing genomen: ik richt mij op het publiek. Hij is de enige die dat ook consequent doet, door regelmatig stukjes in de krant te schrijven en door een stroom van publicaties. Bij die publicaties zit rijp en groen door elkaar heen, maar het is belangrijk dat hij zich niet laat afleiden door mislukkingen. Dat is het opbouwen van een kennisbasis. Ik zou graag een ring van planbureaus zien als intermediair tussen het rijksbeleid en de samenleving, waarbij het RPB niet gaat over het beleid, maar mogelijkheden verkent.’ De publieksgerichte keuze van het RPB heeft ook een keerzijde, meent Sijmons: ‘Het RPB doet inderdaad veel aan de opiniërende kant, maar zijn *core business*, het monitoren van wat er gebeurt, zou wat meer aandacht mogen krijgen.’

Ook buiten de instituties om kunnen ontwerpers de aandacht vestigen op hun manier van kijken en op de kwesties die zij belangrijk achten. Oftewel: maak je als ontwerper voor de ontwikkeling van je vak niet geheel afhankelijk van het institutionele, maar organiseer ook je eigen ontwikkeling en je eigen publiek.

Voorbeelden zijn de Eo Wijersstichting, NNAO en de Vereniging Deltametro-pool. Frieling: ‘Ik ben geen ontwerper in de zin dat ik zelf het potlood hanteer, maar ik heb wel aldoor met ontwerpers gewerkt, en steeds de vraag gesteld: wat doen ze eigenlijk? Wat is het nut van het ontwerp? Wat is hun bijdrage?’

Ontwerpen is een eenvoudige manier om aan de praat te komen, en om wenselijke en mogelijke toekomst te verkennen.’

Leeflang ziet het ontwerpen als een brede vaardigheid – vergelijkbaar met rekenen, regelen of redeneren – die ook buiten de ruimtelijke sectoren problemen kan oplossen. ‘Ontwerpend denken past niet alleen in het fysieke domein, maar ook bijvoorbeeld in het onderwijs, de zorg en het welzijn. Ontwerpers denken sterk conceptueel en beeldend, en dat kunnen ook die andere sectoren goed gebruiken.’

Ten slotte zijn de gespreksgenoten het erover eens dat het ontwerp méér moeten bieden dan alleen een esthetische toevoeging. Sijmons: ‘Onze grote tragiek is dat cultuurbeleid en ruimtelijke ordening als twee verschillende entiteiten worden gezien. Als College van Rijksadviseurs zijn wij bijvoorbeeld vanuit de culturele invalshoek benoemd. Ik sta voor de landschapsarchitectuur, niet voor het landschap. Ik trek me van die scheidslijn niet veel aan, maar ik kan niet het hele landschap op mijn nek nemen.’

Schrijven: ‘Wat ik een dieptepunt vond, was het Kamerdebat eerder dit jaar waarin de staatsecretaris van v&w zei: “Ik ben er niet om Nederland mooi te maken.” Ik had haar willen toeroepen: “Melanie, jij bent wél verantwoordelijk voor de fysieke verschijningsvorm van dit land.”’

Leeflang: ‘Bij v&w hanteren ze de lijn: “Daar is vROM voor.”’

Frieling: ‘Maar vergeet niet de buitengewone kwaliteit van de civieltechniek en van Wageningen, en de klassieke functionalistische benadering van de waterstaat: als je zo precies mogelijk aan de opgave voldoet, schept dat een eigen schoonheid. Die kwaliteit moet je niet tegenover het ontwerp plaatsen maar erin incorporeren. We moeten ook zelf oppassen dat we “schoonheid” niet loszingen van de functie.’

Peters: ‘Pas op met het begrip “schoonheid”. Je kunt beter laten zien dat het ontwerp bijdraagt aan de oplossing van een probleem.’

‘Zonder investerende overheid heb je niets’

Er is hoop voor het ontwerp. Aan de gesprekstafel worden tekenen van herstel gesignaleerd. Sijmons: ‘Nog niet zo lang geleden wilde het kabinet de architectuurnota helemaal uitkleden, tot er niet meer dan een actieprogramma zou overblijven, zonder nieuw beleid. Daar is de Kamer tegen in opstand gekomen. Nu heeft de Kamer ons, het College van Rijksadviseurs, gevraagd om een voorstel te doen, samen met de betrokken DG’s.’

Ook Leeftang heeft goed nieuws: ‘De sectorale schotten zijn in dit kabinet op z’n minst doorlaatbaar geworden. We hebben, en dat is historisch gezien bijzonder, een aantal bewindslieden die goed met elkaar overweg kunnen. De vraag is hoe we deze gunstige situatie in de resterende twee jaar van de kabinetsperiode kunnen benutten.’ Naar analogie van het Atelier Rijksbouwmeester merkt hij op: ‘Als je de filosofie van de Nota Ruimte volgt, zou je op bovenlokaal niveau ook zoiets moeten organiseren. Bij de Provincie Nieuwe Stijl komen alle ruimtelijke kwaliteiten bij elkaar.’

Schrijnen vraagt zich af hoe het ontwerp als kennisdomein kan worden hersteld. ‘Waar is de kennis opgeslagen? Is die nog bij de diensten aanwezig? En hoe kan ik deze vraag institutionaliseren? De cultuurhistorie is er met Belvedere in geslaagd om het onderwerp in het werkveld te problematiseren. Waar kun je voor het belang van het ontwerp dergelijke ankerpunten vinden? Wanneer en hoe kun je de ruimte als urgent agenderen?’

Zelf geeft hij al enkele antwoorden. ‘In de eerste plaats moet je de urgentie definiëren: wat is de onvrede en waaruit bestaat de nieuwe opgave. In de tweede plaats moet je in de gelaagde overheid volgens de nieuwe wet op de ruimtelijke ordening (WRO) de opgave per laag definiëren. In de derde plaats is programmeren op provinciaal of regionaal niveau onvermijdelijk. Op dat niveau (bijvoorbeeld Noordvleugel of Zuidvleugel) moet ook de bestuurlijke eigenaar worden gedefinieerd.’

Een concrete kans biedt de derde generatie sleutelprojecten. ‘De eerste generatie stond in de Vierde Nota, de tweede generatie bestaat uit de HSL-stations. Er kan nu worden nagedacht over wat bepalend wordt voor de derde generatie.

Wat is de betekenis van Nederland in Noordwest-Europa? Tot welke opgaven leidt dit, bijvoorbeeld voor de kust, in het gebied Amsterdam-Almere, voor de wateropgave? We hebben nu de kans om de inhoudelijke voeding te organiseren.’

Het concept van de ontwikkelingsplanologie biedt mogelijkheden, maar is niet zonder haken en ogen. Sijmons: ‘Riek Bakker, van de Adviescommissie Gebiedsontwikkeling, heeft iets verstandigs gezegd over ontwikkelingsplanologie: het is een instrument dat terughoudend moet worden gebruikt. In de gebiedsontwikkeling heeft de overheid weinig middelen in de aanbieding: ze kan meedenken én ze beheert de schaarsteknop. Daar moet je aandacht voor houden.’

Frieling meent dat de commissie-Bakker onder de noemer ontwikkelingsplanologie enkele bijzonder dubieuze voorbeeldprojecten heeft gepresenteerd, met name de Oude Rijnzone en de Bloemendalerpolder, die voor de woningbouw ‘niet meer dan stofzuigerwerk’ oplevert. ‘Je hoopt dat een instrument als ontwikkelingsplanologie wordt gebruikt voor moeilijke dingen die wel zouden moeten gebeuren, maar hier gaat het om projecten die moeilijk zijn omdat ze niet zouden moeten gebeuren.’ En: ‘Het is buitengewoon treurig dat het uitgangspunt is geworden dat het wonen alles moet betalen.’

Schrijnen: ‘Tussen ontwikkelingsplanologie en toelatingsplanologie zou een investerende overheid moeten staan. Als die er niet is, heb je niets.’

Terug op het rijksniveau moet worden verwoord ‘wat centraal moet’. Dat omvat bijvoorbeeld de conceptuele voorbereiding van de nieuwe generatie sleutelprojecten op nationaal niveau, maar ook ondersteuning van gedeputeerden als opdrachtgevers. En het omvat bovenal de wateropgave, oftewel de noodzaak om Nederland voor de lange termijn klimaatveranderingsbestendig te maken. Als die opgave volgens de lagenstrategie wordt aangepakt, zal v&w een zware taak krijgen. Frieling: ‘Als je opnieuw kon beginnen, zou je ruimtelijke ordening bij verkeer en waterstaat zetten.’ Maar dat niet alleen. Sijmons: ‘Ook het landinrichtingsinstrumentarium zullen we op het middenniveau

keihard nodig hebben. We hebben nog nooit zo'n ingrijpende collectieve opgave gehad!' En ook de 'schaarsteknop' zal met vaste hand moeten worden beheerd. Zo dringt de grote herontwerpogave van het Nederlandse deltaland zich op als een onontkoombaar vraagstuk voor maatschappelijk debat en institutioneel ontwerp. Sijmons: 'Ik vermoed dat ruimtelijke ordening en landschap binnen tien jaar in de toptien van politieke items staan.'

FRED FEDDES is journalist en publicist op onder meer het terrein van ruimtelijke ordening, stedenbouw, landschap en cultuurhistorie. Recente publicaties o.a. *Polders!* (met Adriaan Geuze) en *Een plan dat werkt* (met Maarten Hajer en Dirk Sijmons).

DIRK FRIELING, stedenbouwkundige, werkte bij de gemeente Amsterdam, de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders en de TU Delft. Daarnaast initiator van onder meer Nederland Nu Als Ontwerp en de Vereniging Deltametropool.

HANS LEEFLANG, stedenbouwkundige, werkte bij de Rijksplanologische Dienst en het ministerie van v&w en thans bij het ministerie van Binnenlandse Zaken ('Andere overheid'). Daarnaast onder meer voorzitter van de Eo Wijersstichting.

RENSKE PETERS, geograaf en planoloog, werkte bij Staatsbosbeheer en de gemeente Amsterdam, en thans bij het ministerie van v&w (DG Water).

JOOST SCHRIJNEN, stedenbouwkundige, werkte bij de gemeente Rotterdam aan stadsvernieuwing en stadsuitleg, en thans bij de provincie Zuid-Holland. Ook hoogleraar Stedebouwkundig ontwerpen Stad en Regio, TU Delft.

DIRK SIJMONS, landschapsarchitect, werkte bij het ministerie van CRM (Natuurbehoud), Staatsbosbeheer en het ministerie van LNV, en thans bij het eigen bureau H+N+S. Daarnaast Rijksadviseur voor het Landschap. Voorts aanwezig bij het rondetafelgesprek: Janneke van Bergen (Bureau Rijksbouwmeester) en Fred Feddes (verslag).

Colofon

Dit is een uitgave van het atelier Rijksbouwmeester. De Rijksbouwmeester adviseert de regering over het architectuurbeleid en de rijkshuisvesting. Het atelier Rijksbouwmeester is onderdeel van het ministerie van VROM.

Teksten: ir. Dirk Sijmons, Michiel Schwarz, Bart Reuser en Marijn Schenk, Fred Feddes

Tekstcorrectie: Els Brinkman

Ontwerp: Sander Boon

Drukwerk: Drukkerij de Maasstad

Fotoverantwoording: Dré Wapenaar, Soek, voorstel voor Rotterdamse markt, 2005

atelier RIJKSBOUWMEESTER

Postbus 20952

2500 EZ Den Haag

Bezoekadres: Oranjevuitensingel 90

T 070 339 89 98

F 070 339 49 09

www.rijksbouwmeester.nl

marcel.vanheck@minvrom.nl